

ERDÉLYI MÚZEUM.

IX. kötet.

1892.

II—III. füzet.

Olvasás és olvasmányok.¹⁾

I.

Ha a mai kort valaki egy szóval akarná jellemezni, talán legtalálóbban papiros-korszaknak nevezhetné. Soha annyi földolgozott rongyot nem használt fel a világ, mint a mennyit ma a könyvnyomdák és irodák elfogyasztanak. A mit a középkorban a könyvmásolók, szerzetesek és íródeákok éveken át tartó hosszas munkájukkal végeztek, azt ma egy egyszerű gőz-sajtó néhány óra alatt sokkal szabatosabban elvégzi. Igaz, hogy régen, mikor egy-egy dominiumot adtak egy bibliáért, jobban is megbecsülték a könyveket; élő tőke, igaz barát, elmaradhatatlan úti-társ volt egy-egy jó könyv, mely nemzedékről-nemzedékre szállt, mint az ékszer, mint az aranysujtásos ruha, mint szent ereklye. Még a reformatio korában is szentül meg voltak győződve az emberek, hogy a jó tankönyvnek száz esztendőig kell tartani. Hiszen a XVI. száz prot. iskolai rendtartásában világosan ki van mondva, hogy Melanchton görög grammatikájának örök időkre (für alle Zeiten) iskolai grammatikának kell lenni. Ma a kis iskolás is szemünk közé nevetne, ha csekély számú köny-

¹⁾ *John Morley*: „On the Study of Literature, London 1887.

The Earl of Iddeleigh: „The pleasures, dangers and uses of desultory reading, London 1885.

A. J. Balfour: „The pleasures of reading“, Edinburgh 1888.

Rev. F. D. Maurice: „The friendship of books“, London 1880.

E. Dowden: „The interpretation of literature“, London 1886.

F. Harrison: „The Choice of books“, London 1887.

A. Schönbach: „Ueber Lesen und Bildung“, Graz 1888.

R. W. Emerson: „Society and Solitude“, London 1870.

E. G. Salmon: „The reading of our girls and boys“, London 1887.

veiről csak annyit is állítanánk, hogy azokat neki 4—5 esztendőn keresztül szakadatlanul használnia kell. Régen az emberek átérték a könyveket, ma legjobb esetben átolvassák, közönségesen pedig csak nagy hirtelen átnézik, átforgatják. Régen örökölték a könyveket s a ház állandó barátjainak tekintették; ma a kölcsön-könyvtárból házról-házra hozzák viszik, a könyves boltokban adják-veszik, a könyvpiaczon cserélgetik: egy szóval ma a könyvekkel az arithmetikai permutatio és combinatio műveleteit végzik.

Hogy a könyvekkel való bánás merőben megváltozott, annak egyik nevezetes oka az óriási könyvtermelés. Mai napság a Magliabecchik, a Scaligerek, a Mirandolák, Johnsonok és hozzájuk hasonló nagy könyvmesterek messzelátó szeme kellene hozzá, hogy a nagy könyvtárakban, avagy csak róluk készült bibliographiák özönében eligazodjanak. A magunk forma közönséges olvasó valóságos lotteriai műveletet végez, mikor egy nagy könyvtárnak ezrekre avagy száz ezrekre menő köteteiből egy néhányat olvasásra kiválaszt.

Soha nem voltam jelen az állami ügynevezett nagy sorsjátékok huzásán; de képzelem, hogy olyan érzés fogott volna el, midőn a számok százezrei között a magam szerény száma játszott, mint midőn a Britt Múzeum könyvtárából, vagy a párisi nemzeti könyvtárból, vagy a Vatikániból, katalógusok útbaigazítása nélkül kellett volna a magam szükségére való egy-két kötetet kikeresni. A Britt Múzeum könyvtárában, hol a könyveket síneken szállítják a nagy olvasó terembe, melyben 250 egyén egyszerre a legnagyobb kényelemmel olvashat és írhat, elszédül az ember feje, ha a könyvszekrények útvesztőjébe — vezető nélkül — megy be. Hasonló érzés fog el a párisi nemzeti könyvtár óriási termeiben, hol a könyvek száma az egy milliót jóval meghaladja, s hol az évi könyvtári gyarapodás 12 ezer kötetnél többre rug.

Ezeknek a könyvtár-óriásoknak láttára önkénytelenül eszébe jut az embernek az a régi debreczeni diák, a ki egy egyszerű falusi rectoriára indulásakor, az érette ment deputatio tagjaival könyveit a szekérre hordotta. Mikor a jó emberek egy pár száz darabot elpakoltak, de még mindig velt ugyan annyi leszállítani való, curator uram azt találta kérdezni a diáktól, hogy hát ezt a sok könyvet mind tudja rect'uram?

— Meghiszem azt, mondá önézettel a frissen sült rector, tudok én ezeknél még többet is.

— No hát, ha olyan sokat tud tiszteletes rect'uram, akkor szeretném tudni, hogy mi a mennydörgős mennykőért czipeljük magunkkal ezt a sok könyvet?

Ennek a naiv megjegyzésnek analogiájaképpen a nagy könyvtárak láttára az a kérdés jut eszünkbe: mire ez a teméntelen könyv? vajjon veszik-e az emberek a tenger könyvnek annyi hasznát, a mi arányban legyen a beléjük fektetett tőkével és a fenntartás költségeivel; s hogy vajjon nincs-e igaza Emersonnak, midőn azt mondja: „Valahányszor a cambridgei nagy könyvtárba mentem, mindig eszembe jutott, hogy ennek a tenger könyvnek a legjavát írószobám könyves polczain feltalálom.“

Az idő, mondják sokan, úgy megrostálja a könyveket, mint a hogy megsűri a természet a vizet és a bort. Abból a 25 ezernyi új könyvből, mennyit középszámítással évenként a mívelt nemzetek produkálnak, 10–20 esztendő mulva édes keveset fognak az emberek olvasni, mert a közvélemény, mint valamely újkori bíró-pár: Minos és Rhadamantus, kérlelhetlenül kiszorítja nagy részüket a közhasználatból.

Ámde előttünk áll az a nagy kérdés, hogy az iskolák, egyetemek, országos könyvtárak százazrekre menő kötetei és a hozzájuk járuló s folyton folyvást özönlő napi lapok és füzetek, egy szóval a nyomtatott papiros tengerével szemben, minő viszonyba jöhet olvasás-vágyunk, ha rá gondolunk erőnk korlátolt voltára és időnk végeességére? Hiszen ha eltekintünk attól a szaktudóstól, kinek élete könyvek között telik el; a ki könyvei jelentékeny részét nem annyira olvassa, mint inkább momentán használja; s ekként a közönséges olvasót veszszük fel, kinek ideje java részét az életpálya veszi igénybe, legkedvezőbb számítással két hét kell arra, hogy egy komoly könyvet figyelmesen végig olvasson. Ekként egy évben 25 könyvet, s 50 év alatt 1250-et olvasna el. Ha már most a kedvezőbb társadalmi állásukra való tekintettel, ezt a számot megkétszerez-zük, sőt megháromszorozzuk, akkor is minő parányi részét olvashatjuk a régi és új idők könyvözönének. Az a kis gyermek jut eszembe, a ki egy darab cseréppel akarta a tenger vizét kimerni.

Ily csekély erő és ily rövid idő mellett, a mennyivel mi ren-

delkezhethünk, nagy ellenmondásnak látszik a sorstól, a civilizációnak ez a nagy könyv-hozománya. Hogy is mondták csak Lear királynak idősebb leányai: Mire neked mylord száz, mire félszáz lovag? Nem elég egy? Mi szükség nekünk olvasmányul millió könyv; mire fél, vagy negyed millió, nem elég ezer? avagy 100; de mire annyi is, midőn a régi jó időkben nagy nemzetek is egyetlen könyvből birták műveltségüket meríteni: Európa nemzetei a Bibliából, a kínaiak Konfuciusból, a persák Hafizból? Vagy ha éppen liberalisok akarunk lenni, nem érhetik-e be az angolok Shakespeare-rel, Miltonnal, Baconnal; a francziák Molière-rel és Viktor Hugóval; a németek Goethével és Schillerrel, s mi magyarok Petőfivel és Aranyval? Valamint az okos útas az elsőrendű vendéglőbe száll, hol valamivel ugyan többet költ, de mindig jó társaságot talál és a legjobb utasításokat kapja, szintűgy az igazi tanulni vágyó is tudja, hogy a híres könyvekben található a legjobb gondolatokat és tényeket. Ide vágólag adja Emerson az olvasóknak a következő három szabályt:

1. Soha se olvass oly könyvet, mely nincs legalább egy éves.
2. Soha se olvass mást, csak híres könyvet.
3. Soha se olvass egyebet, mint a mit szeretsz.

E nézetekkel egybevévőlag mondja Harrison, hogy csak a legkitűnőbb műveket kell olvasnunk, mert az élet rövid, s úgy vagyunk vele, mint az útasok, kiknek gyorsan kell átútatniok egy számos nemzedékek műemlékeivel megtelt régi városon. Időnk rövidsége miatt csak éppen töredékét nézhetvén meg a teméntelen műemléknek, ne fecséreljük időnket másra, csak a legbecsesebh és a legkitűnőbb részekre.

Midőn Emerson azt kívánja, hogy az a mű, melyet olvasunk, legalább egy éves legyen, szintűgy irtózik a friss könyvektől, mint Harrison, a ki az új könyvek szakadatlan felhalmozódását szerencsétlenségnek tartja. A kölcsön-könyvtárakat s a könnyen hozzáférhető közkönyvtárakat lélekrontó eszközöknek tekinti, s szinte szeretné kereken kimondani, hogy a könyvnyomtatás feltalálása átok az emberiségre. Míg Emerson még pár ezer kötetre szorítja az olvasásra érdemes könyvek jegyzékét, Harrison *index expurgatoriusa* a Britt Múzeum egész könyvtárát magába öleli, s csak egy végtelenül kis, mondjuk 30–40 kötetre menő töredéknek kegyelmez meg.

Ha a szakemberek sem birnak megegyezni a könyvtárunkba való és olvasásra érdemes művek kiválasztásában: ne csudáljuk, ha a nem-szakember éppen tanácstalanul áll e részben. Ennélfogva korántsem találok nevetségesnek annak a meggazdagodott amerikai farmernek az eljárását, a ki ujonnan épített palotájának u. n. könyves szobájába könyvtárt akarván elhelyezni, Boston egyik könyvkereskedőjének egyezer dollárról szóló váltót küldött, hogy azért az összegért neki egy alkalmas könyvtárt küldjön. Minthogy nem volt semminemű jártassága a könyvek megválasztásában, sem ahhoz való ízlése, nagyon természetesen, a hozzáértő könyvárusra bízta a dolgot, mondjuk: *szellemi étvágya kielégítését*, szintúgy, mint mikor egy vagyonos kereskedő, fia házassága alkalmával, valamely vendéglőben rendeli meg a lakomát, abban a meggyőződésben, hogy a vendéglős legjobban ismeri a gyomor vágyait és az étkeket legízletesebben tudja feltálaltatni.

Hiszen, mikor Lubbock angol tudós ezelőtt egy pár évvel, egyik felolvasása alkalmával a tanulmányozásra legérdemesebb 100 könyvjegyzéket a világirodalom könyvei közül összeállította, voltaképpen egy ilyen minta könyvtár „Standard Library“ recipéjét mondta el. A tudós és nem-tudós világ egyiránt komolyan vette e dolgot, s az után rakásra keletkeztek a revideált, javított és bővített recipék az olvasásra legérdemesebb művekről.

Kiválasztás tekintetében Emerson nézetéhez visszatérve, bármily plausibilisnek tessék is az a tétel, hogy csak régi és kitűnő könyveket olvassunk, még sem lehet elfogadnunk. Hiszen vannak a leghíresebb könyvek között is olyanok, melyek ma legkevésbé érdemesek az olvasásra. Hirnevöket egyszer az alapította meg, hogy oly szolgálatot tettek koruknak, a minőre annak éppen szüksége volt. Hivatásuknak megfeleltek s ezzel napjok is lehanyaglott. Alig van híresebb könyv a világirodalomban Homér Iliasánál, s mégis, ki tagadhatná, hogy a repülő idő végtelen sokat koptatott el ebből a halhatatlan műből is, s hogy már a renaissance korában is, e mű olvastakor, a humanisták szívében sokkal kevesebb húr rezdült meg, mint az ó-kori görögöknél, kik mély vallásos érzéssel, s a mythologiai isten-kör egész hitével olvasták és élvezték. Mint a hogy a csillagvizsgáló bonyolult szerkezetű teleskopokon nézi a távoli csillagzatokat, s még akkor sem elég erős a látása, hogy a róluk sú-

gárvó fényből sokat el ne veszítsen, szintúgy a világirodalom firmamentumán egy-egy Homér-szerű csillag vizsgálására a történelmi rokonszenv és archaeologiai tanultság szemüvegével kell fölfegyverkezni, hogy e fenséges tüneményben gyönyörködni tudjunk. S valljuk meg őszintén, hogy ezzel a nagy apparatussal sehogy sincs arányban az a hatás, melyet a műremek tanulmányozásakor szívünkben érzünk, pedig éppen annál fogva, mert az az emberi jellem és a szenvedélyek elemi tényeit tárja fel, első sorban tarthat igényt a mi rokonszenvünkre. Ne csodáljuk tehát, ha a leghíresebb művek hatásának is meg van a maga emelkedése és hanyatlása; s hogy a könyvek szintúgy születnek, élnek és halnak el egymás után, mint az emberi nemzedékek. Hiszen azok egy-egy korszak értelmi és társas életének s világnézetének a kifejezői, s a mint ez a világnézet lassanként átalakul, a szerint az ő hatásuk ideje is lejár, mint a hogy egy szójáték elveszti a maga értékét, mihelyt megváltozott az az értelmi és társaséleti légkör, melyben született.

Mindezeknek alapján bátran mondhatni, hogy az olvasásban szintúgy szükségünk van a változatosságra és különféleségre, mint a táplálkozásban. Az egyoldalú diéta többrendbeli veszedelemmel jár itt is, ott is. Mert hiszen voltaképpen miért olvasunk? Első sorban azért, hogy magunkat műveljük, továbbá, hogy hasznos ismereteket szerezzünk, s végül, hogy szórakozzunk. Rendszerint mind a hármat megtaláljuk az irodalomban. Az irodalom a leghatalmasabb eszköz, mely szellemünket és jellemünket formálja, felfegyverzi belátással, állhatatossággal és bátorsággal, s inspirálja azzal a korszellemmel, mely az emberi elmének és társas életnek egyik legszebb ékessége. Az irodalom mind azokból a könyvekből áll, melyek az erkölcsi igazságot és az emberi szívet, a maga érzelmeivel és szenvedélyeivel vonzó alakban tárgyalják. A költők, drámaírók, humoristák, satirikusok, a nagy praedikátorok, moralisták s a politikai nagy szónokok, mindnyájan az irodalom kitűnő mesterei, mert megtanítanak bennünket az embert ismerni, az emberi szívvel megismerkedni.

Ennélfogva az irodalmi művek olvasása nem pusztá elegáns időtöltés, hanem igazi rendszeres művelése a képzeletnek, a rokonszenvnek és az erkölcsi érzetnek. Az irodalmi műveket nem azért olvassuk, hogy minden könyvbe bepillantsunk, melyet valaha okos emberek irtak;

hanem azért, hogy elménk nyiljék, finomodjék, szellemünk hajlékonyná váljék, ítélő erőnk izmosodjék és kifejezésünk módja gazdagodjék.

Hogy ezt a sokoldalú célét megközelíthessük, nem lehet csupán csak egyfajta olvasmányra szorítkoznunk, hanem ki kell terjeszkednünk az irodalmi műalkotás majd minden ágára. Olvasmányunknak legyen egy központja, egy-egy classikus szerző, és ennek a központnak megfelelő kerületet alkossanak aztán azok a többi irodalmi fajok, melyekkel szintén rokonszenvezünk.

II.

Mielőtt az irodalmi olvasmányokat jellemezném, szólanom kell valamit a hirlapokról, melyek ma az emberek millióinak mindennapi olvasmányai. Teljesen igaz Burke mondása, hogy a sajtó a negyedik rend az államban, s hogy e rend ura kezében királyi pálcát tart, mert koronázatlan király. Igaz, hogy a napi sajtó nagy hatalom, s hogy ezzel a hatalommal igen könnyen vissza is élhetni. A hirlapok engem mindig Roger Baconra emlékeztetnek, a XIII. század kitűnő szerzetesére, kinek az angolok a puskapor feltalálását tulajdonítják (1220.), a ki reszketett, midőn elmondották neki készítménye borzasztó hatását, és szerette volna új találmányát megsemmisíteni. És mégis ki panaszolna ma köztünk e nevezetes találmányra a miatt, hogy a hadviselés rendszerét merőben megváltoztatta? Mindenki tudja, hogy a puskapornak robbantó természete van, s hogy a gyermeknek vele játszani nem szabad. Minden hirlapíró deklarálja, hogy lapjának mysteriosus és rettenetes hatalma van, s majd mindenik lap tudunkra adja, hogy versenytársa ezt a nagy hatalmat roszra fordítja. Ez az intés világos felhívás arra, hogy hirlap-olvasáskor itéletünkkel folyvást résen legyünk. Nem szükség bőven fejtegetnem, hogy minő áldás az, hogy a napi sajtó útján minden nap értesülést vehetünk, nem csak a szomszéd népek politikai, közgazdasági, tudományos és művészeti életéről, hanem a föld legtávolibb zugában történő változásokról is, melyek sokszor — minden nagy távolságuk mellett — nagy jelentőségűek ránk nézve. A fentemlített tényeken kívül vezércikkekkel is szolgálnak, melyeknek mindenike kovász akar lenni, kelesztő eleme a politikai és társaséleti főbb kérdésekre vonatkozó nézeteknek, hogy belőlök a közvélemény formálódjék. És a nézeteknek ez a kelesztése, melynek következtében kedvelt hirlapunkkal együtt

éig magasztalunk egy államférfit s elítélünk egy másikat, s kérlelhetlen bíróként mérlegeljük az állami és társadalmi mozgalmak vezetőit: valóban titokszerű és meg nem határozható hatalom, melynek azonban természet szerint megvannak a maga árnyoldalai. Ezek a kész tájékoztató cikkek gyakran rávisznek minket a hebehurgya ítélet és az igazságtalanság útjára, mert fölmentenek a hosszas fontolgatás és önálló ítélet alkotása alól. Hiszen tapasztalásból tudjuk, hogy olyan kényelmes dolog a cikkiró kész fogatára felülni, s szivarfüst mellett hallgatni és helyben hagyni indokolt ítéletét a napirenden levő legfeltűnőbb eseményekről.

Csakhogy a más nézetének az a passiv elfogadása nagy mértékben gyengíti bennünk az egyéni felelősséget, s sekélyessé teszi meggyőződésünket. Beleveszünk lassanként a tömegbe, mely akaratunk ellenére visz magával s hasonlók leszünk a hasból beszélőkhez. Véleményünkben akárhányszor nem ismerünk önmagunkra, hanem igen is a mások hatására. Ekként szintúgy ragad ránk a vélemény, mint a ragadós betegség azokról, a kikkel érintkezünk. Az ügynevezett pártlapok hasonlítanak a szájra tett *respirátorhoz*, mely elzárja tőlünk a külső levegőt, s a saját magunk fölhasználta levegő szívására szorít. Ám de épelméjű embernek nincs szüksége ilyen respirátorra. Az egészséges tüdejű embernek azt mondja az orvos: „Menj a szabadba télenyáron, reggel és estve egyformán, s szívd a szabad levegőt, hogy véred felfrissüljön, tüdőd kitáguljon.“

Nagy érdemök a hirlapoknak, hogy változatos tartalmukkal a tudomány vívmányai, a természet és az ember műalkotásai iránt figyelmet és érdeklődést keltenek bennünk, s nem ők, de mi vagyunk a hibások, hogy ha beérjük azzal a pillanatnyi érdeklődéssel, melyet felköltöttek és engedjük, hogy a tegnap és ma érdeklődését a holnap kitörölje. Gyakran kerül továbbá oly tárgy a szőnyegre, melyre nézve sem igent, sem nemet nem tudunk mondani. Ilyenkor oly helyzetben vagyunk, mint az az angol író, kitől azt kérdezte egyik ismerőse, hogy mit gondol ön ez s ez ügyről: „Hja — barátom — lón a felelet, az én fejem e részben teljesen „kiadó szállás“; kérem, mondja meg nekem, hogy mit gondoljak.“ Mi is némely esetben a hirlapokból kapjuk a szót, s vesszük a gondolatot. Ezt teszi legkivált a szenvedélyes olvasó, mondjuk az „ujság-faló“, ki, szintúgy mint a gyermek, folyvást csak a jelenben él, s a múlttal és a jövővel teljességgel nem

törődik. Ilyen ujság-vágyó nép voltak a keresztyénség őskorában az athéniak, kik idejüket hírhajhászatban és továbbadásban töltötték; s már az evangyelisták idejében, azoknak a nagy hősöknek, kik költészetben, képfaragásban, vallásban és nyelvben annyi bámulatost alkottak, kik nagy nemzetek inváziójának ellenállottak: ezeknek mondom az utódai hírhajhászó, nyomorult, frivol és szolgálalkü néppé váltak, melynek értelmi és erkölcsi ereje legjavát a hivalkodás emésztette fel. Valóban az az ember, a ki ideje és ereje legjava részét hírek olvasására fordítja, istennek nem irigylendő teremtményei közé tartozik. A hirlapok kitünő anyagot nyújtanak nekünk a gondolkodásra, s ha mégis őket a gondolkodás pótlékául használjuk, könnyen tönkre tehetik értelmünket és jellemünket. A hirlapok útmutatói, hirtelen ismertetői azoknak az eszközöknek, melyekből míveltségünket megszerezhetjük, s ha valaki ez útmutatásoknál tovább menni nem bír, oly szánandó, mint az az ember, ki fogadást tesz, hogy teljes életében sárga répával és zöldséggel fog élni. A hirlapok a közmívelődés bankettje étlapján az u. n. entrée-t representálják. A ki ezzel a könnyű étellel beérve, a tartalmasabb fogásokhoz nem nyúl, de az ebédet végig nézi, könnyen elhitesi magával, (s ebbe az illúsióba beleesik a hirlapfaló is), hogy abból a sok jó és tápláló húsételből, rágó szerveinek minden használata nélkül, csupán a két szemével, jóllakott. A napi sajtó jó és rossz oldalait talán senki sem jellemezte oly találóan, mint Cowper angol költő, a következő sorokban:

„Sajtó, hogy dicsérjem bővös hatalmadat,
Bálványunk, istenünk, mint magasztaljalak?
Vallás és szabadság, alkotmány, törvények
Te általad halnak, te általad élnek;
Pharaót nem érte oly csapás, minőt te
A poklot nyitva meg: árasztasz a földre;
Forrás vagy, melyet a bölcsék és jók áldnak,
S fakadó vize vagy örök hazugságnak;
Mint az éden-kertben a Tudásnak fája:
Tőled ered a jó- s a rossznak tudása.“

III.

Ideje immár azokra az olvasmányokra térnünk, melyekből kulturánk származik, és melyekből nemzeti mívelődésünk táplálkozik. Mit szóljak a görög és latin classikus írók műveiről, melyekbe hazánk ifjuságát kétszerte-háromszorta nagyobb gondnal, idő- és erő-áldozattal

szokták bevezetni, mint a minővel nemzeti irodalmunkba vezetik be? Homért, Platot, Sophoklest színről-színre ismerni s általuk fölemelkedni annak a népnek ideális világ-nézetére, mely talán minden eddig élt népek között a legegyszerűbb és a legboldogabb volt: annyit tesz, mint az ifjú nemzedék érzületét és gondolkodását kapcsolatba hozni az emberies érzés és gondolkodásmód örök mintáival. Sajnos dolog, hogy az ifjúság épen e mintákból érez és élvez legkevesebbet. A *grammatikai* synthesis, a *syntaxisi* synthesis, a *rheothorikai* synthesis: ezek a nehéz fegyverzetű ajtónállói a classikai irodalomnak a gyermek — ifjú vállaira oly nehéz terhet raknak, s erejét annyira kimerítik, hogy semmi kedve az Ilias vagy Aeneis epikai szépségeiben gyönyörködni. A philologiai alexandrinismus vagy szórszálhasogatás a tudomány nevében egész más irányba terelte a classikai tanulmányokat. A nehéz fegyverzetű nyelvészet oly szertelen világot akar vetni az ókori remekekre, hogy az intensív fénysúgárnak miatta, az ifjú elméje előtt minden elhomályosul. Azt a francia közmondást: „Le secret d'ennuyer est celui de tout dire“ — legmesterségesebb módon megvalósítja a mai philologia, s a tudományos alakba öltöztetett classikusokat nem egyszer szörnyetegekké teszi; a két nyelvet pedig a nyelvtani formák temetőkertjévé változtatja. S midőn az ily nagy apparátussal teleaggatott ifjú Homért, Virgiliust vagy Horatiust fordítja, olybá képzelem, mintha valakit arra kényszerítenének, hogy sarkantys csizmában úszszék. Görögországban Homér volt az az elem, melyben a görög szellem úgy élt, mint az ember a levegőben. Mi ma ezt a levegőt vegyi részeire bontjuk, s e közben egészséges illatát beszívni elfelejtjük. A mint Hegel találóan mondja, a görögök szelleme oly viszonyban van a mai philológiával mint a rózsát szagoló gyermek a gyógyszerészszel, ki annak szirmaiból rózsavizet készít. A legalaposabban ráunnak ifjaink az ókori művekre, s minthogy a tudós tárgyalás-módját sok helyt a hazai irodalmi művekre is átviszik, nagyon természetes, hogy már az iskolában megtanulják a Zrinyiászt, meg Vörösmarty műveit úgy tekinteni, mint Sophokles vagy Virgilius könyveit. Eszembe jut az a németországi jézsuita, ki istent szeretlenül féltte, de a ki egy kicsit emberfélő is volt, t. i. attól félt, hogy Schiller műveinek olvasása nagy kárt tesz a német nemzetben. Ám de háborgó lelkét csakhamar megnyugtató egyik tapasztalt kartársának eme nyilatkozata:

— Barátom, ettől ugyan egy cseppet se tartson, mert istennek hála, Schillert immár az iskolában olvassák!

Messze vinne tárgyamtól annak a fejtegetése, hogy minő viszonyban van iskoláink munkája nemzeti íróink és költőink még mindig csekély népszerűségével? E helyett egy pár vonással a gyermekek speciális olvasmányait jellemzem. Az ifjúsági és gyermekirodalommal könnyen végezhetek, mert — fájdalom — az még csak ezután fog nálunk megteremni. Eddigélő úgy volt, hogy fiaink és leányaink olvasmánya között alig tettünk különbséget. Azt hittük, hogy ha „Robinson Crusoe“ a fiúknak hasznos olvasmány, a leányoknak is szellemi épülésére válik; pedig világos dolog, hogy ha a katonásdit játszó fiú a Robinson kalandjaira vágyva-vágyik, a bábuját csöndesen ringató kis leány nem nagyon fog a kalandokért lelkesedni. „Eredj“ — „Rajta!“ ezt a mozgásteljes helyzetet és fáradhatatlan mozgást jelentő szólam jellemzi a fiúk olvasó-könyveit. A leányok élete oly erőteljes és izgalmas tárgyalást nem enged meg, mint a fiúk élete. A leányok, a nők élete is fényes példáit mutatja ugyan a heroismusnak, a nemes odaadásnak, a hosszútűró szenvedésnek, de az ő heroismusok más, mint a férfiaké. Az a bátorság, mely a férfit a harcmezőre viszi, hogy szembe szálljon az ellenséggel, vagy ráveszi, hogy beleugorjék a kavargó áradatba, hogy ember-társát megmentse: egészen más, mint a Carpenter Máriáé, ki egyedül mer járni London legfélelmesebb utcáin és büzhödt sikátorain, hol a policeman is csak párosával jár. Ez az utóbbi az *emberi*, a *keresztény* szellemű bátorság, amaz pedig, hogy úgy szóljak, az *állati* természetű. Amanak tárgyalása az elbeszélő erő rendkívüli fokát igényli, emezt nagyon könnyű úgy leírni, hogy a legnehézkesebb járásu képzeletet is megragadja. A csatatér párolgó vére; az égő ház lángja oly tények, melyeket nagyon könnyen fölfoghatni, ellenben a beteg szoba, a fájó szív, a büzhödt sikátor csak mesteri leírással kelhetnek rokonszenvet. A leányok irodalmának segíteni kell bennök a magyar nőket felépíteni; az egészséges fajta fiú-irodalomnak pedig segíteni kell megépíteni a férfiak nemzeti jellemét. Addig, míg nálunk is születik egy Miss Louise *Alcott*, ki Angolországban, leányok számára készített irataival kétszer tiz év alatt húsz ezer font sterlinget szerzett: hadd olvassák leányaink és fiaink hazai irodalmunk termékeiből azokat, melyeket bátran kezökbe adhatunk, s melyek nemzeties érzületüknek

és gondolkodásmódjuknak biztos alapvetői lesznek. Vajha nálunk is minden leány oly szerencsés lehetne, minő volt a most említett Miss Alcott, ki magáról a következőket írja:

„Midőn — úgymond — 15 éves koromban az olvasás-düh megszállt, elég merész voltam bemenni Emersonnak a könyvtárába, s megkérdezni tőle, hogy mit olvassak? Nem is sejtettem akkor kéresem merészségét, melyet szives útbaigazítása sokáig elfelejtetett. Az ő jóságos keze megkinált engemet Shakespeare, Dante, Goethe és Carlyle kincseivel, s hálásan emlékezem, hogy minő kedves béketűréssel hordozott körül könyves szobájában, míg a nekem való „új és igen érdekes“ könyvet megtaláltuk, s minő megbocsátóan mosolygott, midőn oly könyvre vágytam, mely felfogásomon túljárt. „Erre még várj egy kissé, leányom — mondá; időközben próbáld meg ezt, s ha megszereted, jőjj el ismét.“ És én e bölcs könyvek egynémelyikére ma is nagy béketűréssel várakozom, mert az ő könyvében találtam életemnek legigazabb örömét, s legjobb inspirációját.“

Kiváló helyet foglalnak el gyermekeink olvasmányai között a műmesék és tündérmesék. E részben kitűnő példa Aesopus, kinek híre a gyermek-szobában majdnem oly általános, mint a meséiben tárgyalt themák. Rendkívül érdekes és tanulságos lenne, azt a hatást kutatni, melyet Aesopus, vagyis az ő nevével összekötött mesegyűjtemény, az emberi elmére tett. A különböző divatok, mondhatni a tudatlanság és a bálványozás közepette is, a gazdag és a szegény otthonában Aesopus egyiránt szívesen látott vendég mindig. Mellette legnépszerűbbek: *Grimm* és *Andersen*. Kedveltségök titka az, hogy a mű- és tündérmesék az ifjú elmében minden erény magvait kellemes és ártatlan alakban elhintő eszközök. Grimm és Andersen főként meglegedésre és szerénységre akarnak oktatni, ellenben Aesopus állandóan az önteltséget mutatja fel hibáink forrásául. Régen a magyar gyermek beérte Aesopus meséi mellett Argirus királyfi, meg Hamupipőke történetével; de ma a gyermekmesék nagy száma neutralizálja a hatásukat, vagyis a mi az egyik könyvben jó vagy rossz, azt a gyorsan utána olvasott könyv hatása hirtelen kitörli, s így — úgyszólván — minden nap elmosódik az alkalmazásukra való állandó törekvés. Mint a hogy a szülék a legújabb regényeket olvassák és félre teszik, szint' úgy a gyermekek is, a legújabb mese-könyveket, a mint egyszer átolvasták, ellökik talán örökre. Ma már a gyermekek sem kívánnak

egy könyvet kétszer vagy háromszor elolvasni, mint a hogy régen tették a mesés könyvekkel, midőn azoknak primitív szerkezetét szivők és képzeletők frissességével egészítették ki, s gyakori átolvasás után is találtak bennök valami újat. Kedvelt meséik jellemei meghitt barátokká váltak, pajtásaikkal róluk beszéltek, újból meg újból összehasonlígtatták, s egy-egy kötet mese felért egy tuczat könyvvel. Ma gyakran egy tuczat mese-könyv sem ér fel egy *régi* mesegyűjteménnyel. A mai gyermekek mese-olvasmánya széles körű és üres, holott ezelőtt csak 40–50 évvel is szűkkörű és tartalmas volt.

A gyermeknevelésben igen fontos kérdés a könyvek megválasztása akár mesés-, akár képes-könyvek legyenek azok. E tekintetben szoros és mindenkor érvényes szabályt felállítani nem lehet. Bármely — különben jóra való — könyvjegyzéket sem lehet föltétlenül használni, mert itt csak a tapasztalat az egyetlen biztos vezető. Sajátszerű, hogy a szülék a gyermeki gyomor számára készült húsétek szerkezetét tanulmányozzák; de ritkán vetnek egy-egy pillantásnál többet arra, hogy a gyermeki lélek mit szeret és mit nem szeret. Ha az anya és apa gyermekök kezébe elsőben adott könyvek keltette érzéseket szemügyre venné, oly fajta irodalmat birnának kiszemelni, mely a gyermeki elmének öszhangzatos egésszé alakulását elősegítné és a lélek gyöngébb részeinek erőt adna. Ekként lehetne ellensúlyozni pl. erőteljes és optimistikus elbeszélésekkel a sentimentalis vagy pessimistikus hajlamokat; s másfelől az optimistikus vagy lázas természetü temperamentum egészségesen hangolódna a szelid reflexiókra készítő mesék által. Azok az emótiók, melyekre a gyermek alkalmas, oly őszintén nyilvánulnának, hogy a szüléknek könnyű lenne meghatározni, hogy mely fajta költemény a leghasznosabb gyermekeiknek. Az ide vágó olvasmányokkal arra kell törekedni, hogy gyermekünk a becsület és igazság útján induljon meg, s elméje legyen kész az egészséges elvek felfogására és átérzésére.

IV.

A növendék-ifjúság olvasmányairól — mint igen fontos tárgyról — külön tanulmányt szándékozom írni, tehát áttérhetek a felnőttek olvasmányaira. És itt az úgynevezett tudományos irodalmat — úgy hiszem — szintén bátran mellőzhetem, mint olyat, mely nem mindenkire tartozik. Itt csupán azt a szomorú tényt említem meg,

hogy tudományos irodalmunknak nehézkes, terjengős és az élettől elvonatkozó stylja nagyon messze áll a magyar nyelv szellemétől. Ennek oka a német tudományosságnak való hódolás, s az, a miben a német szellem nem hibás (hanem mí vagyunk a hibások), hogy magyar szókkal írunk német stylusban. A német tudomány nem tehet róla, hogy előadás dolgában nem szolgálhat oly mintával, melynek a kifejezésbeli rövidség, világosság és tömörség a fő ismertetője. Köztudomású dolog, hogy a német stynak nem a rövidség és általánosság a főerénye, hanem a hosszadalmasság és bonyolultság. Jól emlékezem, hogy mikor a német egyetemen a tanár egy-egy alapos mondatot nekünk elkezdett diktálni, a farsztó munka közben vett paúzákat alatt, sokszor eszembe jutott énekes-könyvünknek az a dicsérete, mely így kezdődik: „Jövel szent lélek úr isten!“ t. i. add, hogy egyszer a mondatnak vége legyen. De a szent lélek a non-interventio elvét követve, rendszerint semleges maradt és sehogy sem akart vége szakadni a collossalis szerkezetű tételnek, mert köztudomású dolog, hogy a német mondat írásközben megdagad, mint rágás alkalmával az osztriga. Hogy tovább menve a világosságnak sem mintaképe ez a nyelv, azt egyik philosophusuk, Schelling is vallotta, midőn egy német államférfinak alkalmilag így nyilatkozott: „Ha valamely eszmével tisztába akarok jőni, magamnak be akarok számolni, francziául írom le, s aztán németre fordítom, mert hát ez a mi német nyelvünk hangzatos és erős ugyan, de hasonlít egy bonyolult játéku orgonához, melyen az ember nem csak a tiz ujjával, de a mellett a két kezével és a két lábával is dolgozik, úgy, hogy a játékos utoljára teljesen belebódul s fejét elveszti.“ A legkitűnőbb idegen tudósok szintén nem tartják a német nyelvet a világosság mintájának, úgy hogy Renan ezelőtt egy pár évvel tartott beszédében arra kérte a gondviselést, hogy majd ítéletnapkor nehogy német legyen az universalis nyelv, mert akkor nemcsak a pokolban, hanem a mennyországban is iszonyu nagy lesz a confusio.

A felnőttek olvasmányáiból szintén mellőzhetem az úgynevezett regényeket, melyekre tökéletesen áll Baconnak az a mondása, hogy egy némely könyvnek csak a czimét olvassuk el, másból csak keveset, s ritka könyv az, melyet egészen végig olvashatunk. Ma a regényolvasás valóságos sport, s azt a regényfalót, a ki egy 3—4 kötetes regényt *egy hét* alatt keresztül olvas, a „Vége“ szónál olyan diadal-

érzet szállja meg, mint mikor az indián skalp-vadász övé a régi fejbőrökhöz egy frisset fűzhet. A regényfaló hasonlít ahhoz a gourmand-hoz, a ki mindig csak lágy kenyérral táplálkodik s utoljára a mai napság nagyon divatos gyomorhajba esik.

És most befejezésül hadd szóljak a hazai és külföldi classikus termékek olvasásáról.

Kit nevezünk classikus írónak? Saint-Beuve értelmezése szerint classikus szerző az, ki az emberi szellemet gazdagította, s egy lépéssel tovább vitte; a ki valamely csalhatatlan erkölcsi igazságot fedezett fel, vagy a ki mélyen behatott valamely örök szenvedélybe, vagy annak műhelyébe, az emberi szívbe; a ki gondolatokat vagy megfigyeléseket produkált bármely alakban, s a ki mindezt saját styljában mondotta el, de a mely mégis mindenkinek a stylja, az a styl, mely egyszerre új és régi, és minden korra szóló. Más szóval a nagy írók egy képpel, egyetlen szóval néha egy egész világot nyitnak meg elménkben, képzeletünkben, s gondolatuk viszhangzik lelkünkben. Homérnak egy versében, Shakespearenek egy pár sorában minő erkölcsi távlatok nyílnak meg előttünk S szintén így van a dolog Dantenál, Goethenél, Molièrenél, Aranyánál, Petőfinél, és minden classikus írónál Nem terjeszkedem ki az ó class. olvasmányokra, mert ma azokat édes kevesen használják; de mert olvassuk Kölcseyt, Berzsenyit s azokat, kik classikus minták után indultak, s olvashatjuk magyarul Aristophanest és Sophoklest, csak egy pár szóval akarom érinteni a különbséget a régi és újkori class. irodalom hatása között. Az ó class. írók jellemvonása az egyszerűség; bennük a képzelet szoborszerűen tűnik föl, ellenben az újkori classikusoknál sok rendbeli díszítéssel. Oedipus hasonlít egy tengerparti piramidalis szirthez, minőnek iskolás-korunkban képzeltük a Teneriffa sziget csúc át, hóval borítva, viharos fellegek közé nyúlva, a természettől a dühöngő szeleknek és hullámoknak könyörtelenül odadobva.¹⁾ Ellenben Lear király vagy Bánk-bán egy-egy hatalmas tölgy, melynek dús levelü ágazata reng és recseg a sors csapásai között. A görög költészet, görög templom a maga egyszerű, tiszta formáival és felnyuló oszlopaival, ellenben a modern költészet mintha a gót építész agyában született volna, száz esztendők műve, végtelen bonyolult szerkezettel, gazdag részletekkel, mely utóbbiért a romantika nevét kapta.

¹⁾ W. Bagehot: „Literary Studies“ London, 1879. I. kötet, 118—120. l.

A class. olvasmányok között első sorban kellene szólanom a Bibliáról, melyben a St.-Beuve követelte styllt, még pedig a nagy styllt azonnal megérezzük. A Bibliában meg van a zenei mozgás, mondjuk a zenei rythmus; de oly mozgás, mely változatosság, fenségesség és páthosz tekintetében a legtöbb költői mű hatásán túl tesz, túl a modern világ minden rythmusán és rímén. Ez a rythmus az, a mely uralkodik a Biblia minden versében, de a mely a legfőbb fokra jut a zsoltárookban. Van bennök kétségkívül mérték, de az a mozgó zené, a mely élet; az a Dávid keblében lévő hullámzó tengeré, az az emotiók és szenvedélyek szabad folyásáé, melyek szódba mennek át. Nagy igaza van Tolstoi-nak, midőn azt mondja: „Mély meggyőződése, hogy Biblia nélkül a gyermekek és a felnőttek fejlődése a mi társadalmunkban szint oly lehetetlen, mint a minő lehetetlen lett volna Homér nélkül a görög társadalomban. S ha mi, fájdalom, a Bibliát sem a családban, sem az iskolában ma eléggé nem olvassuk, legalább vigasztal az, hogy legalább részben átéljük, cselekedszük, mert az a meleg rokonszenv, mely a civilizált nemzetek társadalmait mind jobban-jobban átjárja, mely a jótékony egyesületeket teremti, semmi egyéb, mint a Jézus hirdette felebaráti szeretet megtestesülése.“

Fő olvasmánynyá, olvasmányaink központjává a modern class. irodalom mestereit, vagy mondjuk, a nagy költőket kell tenni, kik körül csoportosulnak az életrajzi, természettudományi, történelmi, néprajzi stb. olvasmányok, mint a kör kerületét alkotók. Ha a képírást hallgató költészetnek nevezték, a költészetet beszélő képírásnak mondhatnók. A class. költői műveket nem a tanulásért, nem is a hasznos ismeretekért olvassuk, hanem azért, hogy a nagy szellemek szellemünkre termékenyítőleg, érzésünkre tisztítólag, akaratunkra erősítőleg hassanak. A class. művekhez úgy megyünk, mint az úszó a tengerhez. Behatolunk a tengerbe s nevetjük hullámai zajgását, s megújult erővel, megfrissült izmokkal jövünk ki csapkodó karjai közül. Egészségünk és életerőnk gyarapodott, jóllehet csak a tenger mysteriozus karéneket hallók, s egy perezig sem nyitá szóra ajkát az oceán, hogy csak egyetlen moralis elvre is tanítson. Ámde minden classikus, akarom mondani: *oceanikus* írónak meg van a maga titka, mindenkinek meg van a maga új, a maga önálló egyéniségét alkotó gondolkodásmódja, életnézete, melyeket csak meghitt és hosszas barátkozás

után leshetünk el tőlük. Hiszen ha egy szonátát is jól esik sokszor eljátszanunk, miért ne lehetne egy nagy mester műveit tízszer, sőt százszor elolvasnunk. Nagy tévedés azt hiúni, hogy mert egy mester-művet elolvastál egyszer, kétszer, avagy tízszer: teljesen végeztél vele. Azzal vele kell élnünk, s napi foglalkozásunk kiegészítőjévé tennünk. Shakespeare, Molière, Goethe, Petőfi, Arany és a világirodalom összes classikusai nem azt várják tőlünk, hogy egyszeri olvasás után szépen beköttetve, díszes könyv-polczokra helyezzük, s róluk a bálványozás hangján beszéljünk; hanem azt, hogy velök bizalmas viszonyba jöjjünk, s mint testvér a testvérral, úgy éljünk. Ők szívökkel írták tele műveiket, s sziveinkben akarnak élni és natni és nem a poros könyv-polczokon heverni. Általok s csak általok leszünk — mint Dowden szépen modja — az irodalom egyetlen *katholikus* egyházának tagjai: a hol aztán mindegy, hogy dioecesisünk püspöke Shakespeare, Homér, Dante, Goethe, Cervantes, Molière-e; mert bármelyikök megtanít minket a művészet amaz általános tanaira „quod semper, quod ubique, quod ab omnibus.“ De jól megjegyezzük: egyszerre csak *egy* nagy mester tanítványai lehetünk, s a ki Petőfit választotta mesterének, az ugyanakkor nem lehet Dantenak is meg Goethenek is a tanítványa. Igenis, évek multán föl lehet a mestert cserélni, de egy emberi élet alatt legfönnebb 4—5 mesterhez járunk, mert minden mester tanának hússá és vérré kell válni bennünk.

Hogy nekünk magyaroknak mindenek fölött saját nagy költőinket kell tanulmányoznunk, arra igen sok okunk van. Az idegen irodalom használata lehet igen becses, de mert nem hasonlít a mi családi életünkhöz, mert nem a mi otthonunkat tárja fel, szívünk szívéhez ritkán szólhat. Történelmünk mutatja, hogy a külföldi irodalom szertelen használata mellett kóborlókká leszünk, kiknek százával van ismerősük, de nincs egyetlen igaz barátjuk és — a mi fő — nincs hazájuk. Nekünk a mi életünkhöz közel eső költői világ kell, mely azt visszatükrözze, kiegészítve tökéletesbítse, s mely életünk derüs-borus óráit megenyhítse.

Másfelől class. íróink nyelvünk nagymesterei lévén, csak tőlük tanulhatjuk meg igazán nyelvünk szépségeit: Arany költészetéből az ünnepélyes zenét és erkölcsi fenséget; holott Petőfi költészete nyelvünk mozgásteljességével ismertet meg, mert gyakran úgy érezzük, mintha szavainak (Bagehotnak Shelleyről szóló jellemzése szerint) ke-

zük nőne, lábuk nőne, lelkük is volna, vagy olyan erélyük, milyen a mozgó lényeknek van.

De olvasnunk kell végre hazai classikusainkat a hazafias érzet elsajátításáért, s az ősökkel való solidaritásért, hazánk történelmével való megismerkedésért is.

Vörösmarty és Arany époszaiban, Katona Bánk-bánjában több és termékenyítőbb történelem van, mint egy kazal feldolgozatlan történelmi adatban. S nekünk hazánk történelme tanulására azért is nagy szükségünk van, mert iskoláink ezt a minimumra redukálták, ellenben *Kis Pípin*, *Medve Albert*, és *Földönfutó János* viselt dolgaira bőven kiterjeszkednek. Fődolgunk a középiskolában az u. n. világtörténelemben megtanítani más nemzetek apró szentjeinek trivialis dolgait, s miattuk nemzeti félisteneinket a sutba dojni, hogy életük és tetteik emléke egyes merész vállalkozók kiadványai közt porosodjék és mohosodjék. Évek óta hirdetem, hogy nemzeti történelmünk középiskolánkban a gyermek-asztalhoz ültetett vendég, mert ezeréves mulunkon egy iskolai év rövid háromnegyede alatt futnak át ifjaink.

Többé tehát nem neveltség, a mit az adomabeli alföldi ember meg akart cselekedni, hogy t. i. három hordónyi bor-természt valamiképp egy hordóba erőszakolja bele. Nekünk végzetünk oly drámai eseményekkel teljes történelmet adott, hogy akár 9—10 esztendeig taníthatnók-tanulhatnók; de mi beleszorítjuk rövid 70—80 tanóra szűk keretébe, mert hát az idő drága, s ifjainknak teljes három esztendeig a cimberék, teutonok, normannok, szeldsukok s egyéb kalandor népek félig mesés viselt dolgait, vagy a *Nagy Kanut* és *Madarász Henrik*-féle celebritások biographiáját kell betanulniok. Csuda-e aztán, ha az Oroszlánszívű Richárdok és Rettenthetlen Jánosok gyakran emlegetett neve mellett, a *mi* rettenthetetlen Jánosunké: Hunyadié, az oroszlán szívű Zrínyieké és Rákóczyaké szerényen megvonulnak, s lassanként ásatagokká válnak?

Csuda-é, ha ily rendszer mellett a magyar ifjú minden ízét átjárván a külföld bámulata, sárba dobja nemzeti klenodiumait, melyekkel igaz értékük szerint soha meg sem ismerkedett. És nem természetes-e, ha az *illető* felnőtt korában idegen szellem és irodalom termékeihez fordul, melyekből Vörösmartyként „összeolvas sok tarkát és keselyt: míg elméje, szíve, nyelve külföld után delejt“.

Pedig, mint a hogy évekig családunk tagjaival való együttélés

mind erősebbé teszi a rokonszenv kötelékeit: szint' úgy a nemzeti nagy család régi tagjaival való huzamos együttlét lehet csak a hazaszeretet igazi nevelő eszköze. „Az ember — úgymond Jules Ferry — úgy szereti hazáját, a mint ösmeri, és a mint megvénhedett atyját szereti. Szeretjük hazánkat dicső multjáért, átélt szenvedéseier, ránk hagyott nagy szolgálataier.”

A nemzeti irodalom a nemzeti élet szívverése, melyet közölni kell az ifjúsággal, hogy a nemzet élete valamiképpen meg ne szakadjon. Gyermekeink a játszótérre mennek, hogy izmaikat ott kellemesen foglalkoztassák és kifejtsék: nemzeti remekiróink műveit tanulják, hogy átélvén azt az eszméibb és ifjabb életet, melyet régebben nemzetünk átélt: értelmi és erkölcsi erőtökét gyűjtsenek s e közben szellemi és erkölcsi szervezetük megerősödjék.

Ám nekünk felnőtteknek is — bármely pályán legyünk, — foglalkoznunk kell nemzeti nagy iróinkkal, mert irodalmunk egy szervezett és működésben levő emlékirat, mely a nemzeti életnek nemcsak híres tetteit foglalja magában, de valóságos élő öntudata a nemzeti lét belső forrásainak, lelkesítő érzelmeinek és irányzó eszméinek.

Régen nálunk a vallás és a haza volt a nemzeti tudat első kifejezője; ma, midőn a kishitőség, a scepticismus és pessimismus gyökeret kezdenek verni, s midőn a vallásos élet lehanyatlott: nem jó volna-e a haza iránt való meleg érzést olvasmányainkkal annál inkább ápolnunk? Őseink a hazai és házi istenekhez hívek voltak: *mi* — ne tagadjuk — a sok idegen elemnek fejünkbe férközése miatt, kezdünk velök csak nominalis unióban, plátói viszonyban élni. Lelkesedünk a tudományok nagy respublikájáért, s könnyen elfeledjük azt a talpalatnyi drága földet, melyen élünk-halunk kell. Azért, hogy a fenséges templomban áldozhassunk, lemondunk a hazai tűzhely lángja élesztéséről. Ám a tudományok domjában áldoznunk *szép*, de a nemzeti geniusz oltára tüzét szakadatlanul ápolnunk: elengedhetetlen *kötelesség*.

FELMÉRI LAJOS.

A Habsburg-ház lengyel királyságra törekvése a XVI. században.

(Második és befejező közlemény.)

Midőn a királyválasztó országgyűlés ideje elérkezett (1587. jun. 30.) a kitűzött terminus napján Zamoiski nagyszámú kíséretével, a kisenemesség ezreivel elfoglalta az ország marsalja által nekik kijelölt helyet. A sík mezőség másik részén a Zborowskiak és Gorka állították fel 10,000 főnyi zsoldos seregüket, Miksa főherceg zászlaja alatt. A többi pártokhoz tartozók és a pártonkivüliek pedig a két tábor között, vagy Varsóban tartózkodtak. A lithvánok a Visztula jobb partján maradtak, a többiektől elkülönítve, várakozó helyzetben.¹⁾

Egy futó pillantást vetve a pártokra, látjuk, hogy az osztrák párt a leghatározottabb és megállapodott czéllal jelent meg a választó gyűlésen; míg a vele szemben állott Habsburg-ellenes pártnak még csak közös királyjelöltjük sem volt.

Az osztrák-ellenes párt több királyjelölt között oszlott meg. Anna özvegy királynő nővére fiának, a svéd királyfinak toborzott pártot, nem kimélve semmiféle áldozatot.²⁾ A svéd királyi udvarnak régóta táplált kedvencz eszméje volt, hogy a trónörököst, Zsigmondot, a lengyel trónra juttassa, a miért is — a dynastia protestáns volta daczára — eleitől fogva katolikus vallásban neveltették, s lengye-

¹⁾ *Heidenstein* Reinhold: *Libri rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi* Augusti. 250. l.

²⁾ Még a sajtó terére is átvitték a küzdelmet. *Brutus* Mihály egy Ernest érdekében írott röpiratát kiosztották nyomtatásban az összehívó gyűlésen. *Anna*, az özvegy királyné is íratott *Chwalkowski* Lukács által egy: *Deliberatio de principe Sveciae regno Poloniae praeficiendo* cz. művet. Nyom. példánya meg van a boroszlói könyvtárban.

lül taníttatták. De időközben a svédországi viszonyok némi változást szenvedtek. III. János félteni kezdette trónját Sudermanlandi Károlytól, s e miatt fiát a trónörököszt maga mellett óhajtotta tartani és nehezen volt rábirható, hogy fiának lengyel királyjelöltségébe beleegyezzen. Sőt midőn meg is választották, alig engedé, hogy útra keljen.

Komoly jelöltekül emlegették az interregnum elején a *Báthoryakat* is. István királynak az volt a vágya, hogy unokaöcsesére Báthory Boldizsárra hagyja a lengyel trónt; azért őt Lengyelországban neveltette, valamint ennek testvérét Andrást is, kit papi pályára szánt és vármiai (ermenlandi) érsekké tett. De István királynak a trónöröklés kérdését még életében megoldani, a lengyel nemesség makacs ellenzése miatt, kik a szabad választásra erősen féltékenyek voltak, nem sikerült. A királyválasztásnál a Báthoryak is elkövették azt a taktikai hibát, a mit a Habsburg-házi jelöltek. Ők sem egyeztek meg előre abban, hogy pártjukat egy zászló alatt egyesítsék, hogy csak egyikök legyen a királyjelölt, hanem hárman versenyeztek nagybátyjuk elárvelt trónjáért.

Mert a lengyelországi Báthory testvéreken kívül az ifjú erdélyi fejedelem *Báthory Zsigmond* is vágyakozott a lengyel királyságra; tett is lépéseket érdekében sógoránál, Zamoiskinál, s ennek nejeinél, az ő testvérénél Báthory Grizeldisnél, kifejezván, hogy, a mennyire tőle telik, anyagi áldozatokra is kész; serényen járatta a követeket Lengyelországba s küldött a választásra is követséget Erdélyből; de számbavehető pártot toborzani képes nem volt.

Több kilátással kecsegtették magukat a Lengyelországban növekedett Báthoryak, első sorban *Boldizsár*, kit István király még életében meg akart választatni; de a kinek jelöltsége szintén mihamar háttérbe szorult.

Báthory András bibornok is, nagybátyja halálának hírére rögtön hazasietett Rómából. Ő is remélte királyválasztatását, de az ő jelöltsége sem volt népszerű. Pártjához tartozott eleinte az ország marsalja Opalinski, a krakkói starost, Ostrogski Konstantin herceg s több előkelő nemes, a kik István király iránt érzett hálájukat családjára is kiterjesztették. Őt ajánlotta a török szultán, s csak az ő mellözése esetére, másodsorban a svéd trónörököszt, Váza Zsig-

mondot. ¹⁾ De a hatalmas osztrák párttal diadalmasan megmérkőzni neki sem lehetett reménye, s így maga közé egyesíteni az osztrák-ellenes pártot ő sem volt képes.

Az osztrák párt mindent elkövetett a Báthoryak jelöltségének népszerűtlenné tételére. Gúnyiratokat terjesztettek a nép között, melyekben méltatlan vádakkal illették még a megboldogult István király emlékét is: hogy magyarjaira vesztegette az állam jövedelmeit, elnyomta a híres lengyel szabadságot; az erdélyi fejedelmet pedig azzal gyanúsították, hogy fegyveres erővel készül betörni Lengyelországba, s haddal akarja megszerezni a lengyel királyságot. E vádak, ha hitelre nem találtak is, mindenesetre ártottak a Báthoryak jelöltségének.

A litvánoknak most is külön jelöltjük volt és pedig a muszka czár *Iwanowics* Fedor, kihez a választás folyamán mindvégig ragaszkodtak. Fontos, életbevágó érdekeik fűződtek nekik e jelöltséghez. A moszkovitákkal vívott harcok alatt nekik kellett a legtöbbet áldozniok, szenvedniök; országuk, mint határ-tartomány, a hadseregek valóságos országútja volt. Az oroszok támadása is őket érte első sorban, s az ő országukat fenyegette állandóan. Az évek óta szenvedett károknak, a pusztulásnak s az állandóan fenyegető veszedelemnek az által gondolták leggyökeresebben elejét venni, hogyha a czárt választják meg lengyel királylyá és litván nagyherczeggé. ²⁾ A litván főnemesek azonban, a Radziwillekkel élükön, most is az osztrák párttal tartottak.

Alfonz ferrarai herczeg jelöltsége, mely neki az előbbi interregnum és választás idején egy milliójába került, most alig érdemel említést; számbavehető pártja nem volt.

Nem volt határozott jelöltje a belföldi, az u. n. *Piast*-pártnak sem. ³⁾ Sajátságos, hogy éppen a főnemesek voltak leghevesebb ellen-

¹⁾ Báthory Andrásról írja *Heidenstein*, id. m. 249. l. „Ex omnibus quidem Battoreis nemo magis regno destinebatur, praeterquam enim, quod vivo patruo a tot annis in regno versatus cum lingvae, tum hominum atque institutorum majorem, quam caeteri, notitiam haberet, indoles etiam in eo praeclara, magnarum virtutum vel index vel testis, egregia corporis statura, formaque, at prima aetate, plerisque eum commendabant“ . . .

²⁾ *Heidenstein*, id. m. 249. l.

³⁾ *Heidenstein*. 249. l. „indigenam regem major fere pars cupere . . . Zamoiscium etiam potissimum celebrare . . . Inter multos non multi ita eminere sibi eos praelatos aequo animo ferre, plerique possent.

zói a belföldi jelöltségnek. E népszerű eszme a harmadik választásig mindinkább tért hódított ugyan a nemesség táborában; de keresztülvitele a jelen viszonyok között alig volt remélhető. Mert a mint egy lengyel történetíró megjegyzi: *ki versenyezhetett volna a belföldiek közül Ausztria tonna arányaival, Oroszország és Svédország gazdag ígéreteivel.*¹⁾

A köznemesség legfőbb óhaja általában az volt, hogy hazait válaszszanak; de nem akadt ember, a ki a jelöltséget el merete volna vállalni. Zamoiskinak a kisnemesség között nagy népszerűségénél fogva leginkább sikerülhetett volna elnyernie a koronát; de a főnemesség ellenzése mellett polgárháborút felidézni nem akarván, a királyságért versenyezni nem kívánt. A piast-pártiaknak tehát tulajdonképen jelöltjük sem volt, midőn a királyválasztó országgyűlés a varsói mezőn (a lengyelek Rákos mezején) megnyílt.

A nagy választó-tér, melyen 100,000 ember könnyen elhelyezkedhetett, heves vitáknak színhelye lőn. Mint rendesen szokott, most is külön ülésezett a senatus, külön a nemesség. A senatorok a választó-tér közepén épített deszka sátorban (szopa) tanácskoztak, a nemesek gyűléshelyét kolo-nak (kör) nevezték. A választók vajdaságok szerint sátrakban táboroztak. Küldötteik a kolo-ban tanácskoztak saját választott elnökük (a főmarsal) vezetése alatt; a választási föltételeket (pacta conventa) a senatussal együtt kellett megállapítaniok a szopa-ban.

A nemesek kolo-jában néhány nap az összehívó országgyűlés, a „convocatio“ határozatai felett való vitatkozással telt el, mi alatt a tanácsteremben lövés is történt. A Zborowski-párt makacsul védelmezte a hozott határozatok érvényességét; Zamoiski pártja azonban tudni sem akart azokról.²⁾ Az osztrák-párt erőszakos fellépése arra bírta a nemzeti pártot, hogy külön válva tanácskozzanak s így a „kolo konwokacyjne“-vel, az összehívó gyűlés körével szem-

¹⁾ Caro: Das Interregnum Polens im J. 1587. 54. l.

²⁾ Hivatalos lépés és történt Zamoiski és a Zborowskiak kiegyeztetésére; főkép a primás buzgólkodott a czélből a senatusban és azon kívül. Egyik beszéde közölve Mayernél Nr. 11. (Függelék). Nevezetes egyik levele Zamoiskinak ez ügyben (Mayer Függ. Nr. 10.): „Responsum J. Zamoiscii canc. regni et gen. exercitum ducis ad postulationem . . . r. d. archiep. Gnesnensis ad se factam, de subscriptione cuiusdam, in causa Zboroviana pro convocacione exhibiti scripti.“

ben megalakították az u. n. „*kolo przecikonwokacyjne*“-t (az összehívó gyűlés ellenes kört) vagyis a *czarne kolo*-t (fekete kört); feketének nevezvén azt a gyászruháról, melyet a kisnemesség (a lovagrend) István király halálát gyászolva viselt. Amazt az ott maradtak *general-kolo*-nak is nevezgették.

A „fekete-kör“ napról-napra növekedett, a vajdaságok egymásután hozzá csatlakoztak és beléptek abba.¹⁾ De ez a helyett, hogy csilapította volna, még inkább fokozta a *general-kolo* szenvedélyességét, erőszakoskodását. A senatus közvetítése mit sem használt.

A Zborowskiak²⁾ célja az volt, hogy ha látják, hogy kisebbségben vannak, addig húzzák-halasztják a választást, míg a nyári munkaidő miatt a köznemesség haza szállingózik. Nekik zsoldosaiktól e tekintetben nem kellett tartaniok, míg az osztrák tallér és arany tartott.

De Zamoiski is résen állott a nemzeti-párt élén. Nagy erkölcsi erőt kölcsönzött neki az, hogy a legönzetlenebbül viselte magát, saját és rokonai érdekét alárendelte a haza érdekeinek, a maga meggyőződését senkire sem akarta ráerőszakolni, azért is tett le mindjárt eleinte valamelyik Báthory megválasztatásáról. Zamoiski kinyilatkozattatta, hogy a szavazat-többség előtt, essék az bárkire, meghajol; de az erőszakkal bátran szembe száll. A Habsburg-párt zászlóvivői ellenben mindent elkövettek az osztrák jelöltségnek, ha kell erőszakkal is diadalra juttatására. Fennen hirdették, hogy a mit tíz év előtt Miksa császár öregsége és késedelmezése miatt elvesztett, azt most fiai ifjuságuk és gyorsaságuk által visszaszerzik.³⁾

A Zborowskiak a terrorismust a legmagasabb fokra csigázták, a kanczellár hívei közül nem egyet agyonlőttek, sőt Zamoiski egyik fegyverhordozóját az ő közvetlen kíséretében ölték meg. Zamoiski ritkán jelent meg a senatusban is (hová a két párt küldöttei fel-

¹⁾ Bielski Joachim id. m. 17. l.

²⁾ Maga az osztrák-párti Anonymus (Ciampi kiadása 26. l.) azt írja a *Zborowskiakról*, hogy „non modo de mortuo rege, sed et aliis omnibus fuissent suspectissimi, et apud vicinos reges atque principes venditanda in electione opera, *poloni nomini conflassent invidiam et maculam inussissent sempiternam.*“

³⁾ Heidenstein id. m. 248. l. „Vis ab illis (sc. ab Austriacis) timebatur... Neque enim obscure ea res praeferebatur, jamque adeo voces aliquae spargebantur, *quod pater Maximilianus senio et aetate impeditus cunctando amisisset, filios, qui per aetatem possent, celeritate recuperaturos.*“

váltva jártak), nehogy személyes jelenlétével még fokozza az ingerültséget; de amazok mindég találtak ürügyet, a mivel a választás előhaladását hátráltassák.

Egy ízben már csaknem harcra kelt egymással a két párt. A senatus tagjai egyszer csak azt veszik észre, hogy deszka sátruk felé vonúl a Zborowskiak tábora s Gorka előnyomúl ágyúival, hogy a senatust ostromzár alá fogva, kényszerítsék a Habsburg-pártra. A senatorok hirtelen lóra kapnak, Zamoiski is segélyökre siet csapataival s a két sereg csatakészen állott egymással szemben. A primás vetette magát közbe, könnyes szemekkel, az isten nevére kérvén a pártokat, hogy a hazát lángba ne borítsák. Az összezapás elmaradt, de egy Zamoiski-párti, a wladislawi kanonok mégis meg öletett.¹⁾

A senatus azután sem maradt nyugton a féktelen osztrák-párttól, a melynek a senatussal szemben is tanusított erőszakossága sokat ártott a Habsburg-ház ügyének.²⁾ — E miatt a senatus végre arra határozta magát — Zamoiski tanácsát követve, — hogy az eredetileg meghatározott választási helyet odahagyva, közelebb ment ülésezni Zamoiski seregének védszárnyai alá. Kétségtelenül törvénytelen lépés volt odahagyni a felszentelt választási helyet, de a viszonyokban leli nemcsak magyarázatát, hanem mentségét is.

A clerus maga is, a mely sokáig Erneszt főherczeg királylyá választásán csüngött, midőn látta, hogy jelöltjük keresztül nem vihető, inkább akart Zamoiskihoz csatlakozni, mint a velők egy és ugyanazon ház diadaláért küzdő, de irántuk is kiméletlen Zborowskiakhoz. Elhatározó volt a primásnak, Karnkowski Szaniszlónak Zamoiskihoz s a fekete-körhöz való csatlakozása. A pápai követ — úgy látszik — az osztrák-ház részére nyerte meg őt, de Erneszt jelöltsége feladása után, miután az osztrák-párti főkortes Gorka a sena-

¹⁾ Sulicovius id. m. 191. l. A Zborowskiak és Gorka táborából „bellica tormenta in campo versus senatum disposita... vix equos ut quisque poterat in re subita ac tumultuaria scandunt.... Cancellarii etiam exercitus e castris egressus appropinquare coepit.... In ordine stabant.... Archiepiscopus Gnesnensis... rogabat et cum lacrimis obtestabat, ne rempublicam in discrimen adducant.... Occidente sole infestae acies mora interjecta tepefactae, ad suas stationes redierunt“

²⁾ Fenyegették őket „de castigandis et corrigendis senatorum exorbitantiis.“ (Mayer id. m. 48. l.)

tusban még személyét is megtámadta, határozottan osztrákkellenes állást foglalt el.¹⁾

Igy a „fekete-kör“, miután határozott fölényre jutott, erélyesen sürgette a választás megejtését. A szavazás megkezdése előtt régebbi szokás szerint a külföldi követeket, a királyjelöltek követeit kellett kihallgatni. Mindkét párt megegyezett abban, hogy a külföldi követeket a senatus előbbi tanácskozó termében hallgatják ki. Terminusul arra aug. 14 és 15-ét tűzték ki.

Legelőször a pápa követe, Capuai Hannibal lépett a rendek elé, a ki az osztrák jelöltséget támogatta s beszédében mindenképpel előtérbe emelte a katolikus fejedelem választását sürgette.²⁾

Másodszorra a császár, a spanyol király, a német birodalom, a brandenburgi választó s a négy főherceg követeit hallgatták ki, kik mindannyian a Habsburg-ház mellett buzgólkodtak és érveltek. E követségek élén az ügybuzgó Pawlowski Szaniszló olmüezi püspök állott, a ki származására nézve lengyel volt s jól beszélt lengyelül, bár oratóiját latinul tartá.³⁾ II. Rudolf császártól ő két instructiót kapott, egy nyilvános s egy titkos utasítást. Az előbbi értelmében a főhercegek ajánlásában nem kellett különbséget tennie; a titkos instructio szerint első sorban Erneszt választatása érdekében kellett buzgólkodnia.⁴⁾ Hogy Pawlowski mégis mint a Miksa főherceg pártján álló jelenik meg (bár beszédében mind a négy főherceget ajánlja), megmagyarázza az a körülmény, hogy Erneszt pártja időközben felbomlott. Lendületes szónoklatában a fősúlyt a főhercegek Jagello-vérből való származására fektette, s arra, hogy a lengyel rokon cseh nyelvben járatosak; azután az osztrák-háznak mindenféle áldásthozó uralmát magasztalta s Lengyelországnak Magyar- és Csehországgal leendő szorosabb kapcsolata előnyét fejtegette;⁵⁾ végül a fényes ígéretek hosszú sorozatát számolta elő, többek között, hogy 800,000 arany forintot ajánlanak fel az ország szükségleteire, hogy

¹⁾ Heidenstein id. m. 283. l. *Ciampi* kiadásában az Anonymus 37. l. tárgyalja.

²⁾ A nuntius beszédét kiadta Mayer id. m. Függelékében 312. l.

³⁾ Mayer id. m. Stanislaus Pawlowski stb. cz. munkájában.

⁴⁾ Az instructiókat kiadta Mayer „Stan. Pawlowski stb.“ műve Függelékében — a nyilvánosat 246. l. a titkosat 263. l.

⁵⁾ *Pawlowski püspök oratója* ki van adva Mayer id. m. 318—330. l.

a hivatalokat és méltóságokat nem fogják külföldieknek osztogatni (kivéven a katonaiakat), a törökkel a békét fenntartják, háború esetén azonban a császár és a pápa hajlandó az egész kereszténységet felhívni segítségül; a választandó király évenként ötven nemes ifjút saját költségén a külföldre fog küldeni, hogy ott azok a hadi tudományokban kiképeztessenek stb. stb.

A főkövet után a többi német követek is lelkesítő szónoklatokat tartottak a főhercegek érdekében.

Harmadszorra az orosz czár követei szónokoltak, a czár királylyá választása s az Oroszországgal kötendő szövetség előnyeit fejtegetve.¹⁾

Az erdélyi fejedelem, Báthory Zsigmond, tekintélyes számú követsége élén a főkövet Kovacsóczy Farkas, erdélyi kancellár, szép szónoklata mint gyászos emlékbeszéd hangzott a nagy király, Báthory István felett, már nem annyira a Báthory-családból való választást, mint inkább érdekeik kimélését kérvén. Szónoklatában mindekelőtt megczáfolja és visszaútasítja az erdélyi fejedelem ellenséges szándékairól, fegyveres erővel leendő fellépéséről költött rágalmakat és álhíreket; aztán meleg szavakkal ecseteli a boldogult István király szeretetét és érdemeit s Erdélyország áldozatkészségét és barátságát a lengyelek iránt; végül a Báthoryak s a lengyelországi magyarok érdekeinek védelmére kéri a rendeket. Szónoklata nagy hatást tett; „csoda, mely nagy affectussal hallgatták“; István király dicső emlékének felidézése könnyeket csalt a rendek szeméibe; de a szívhez szóló szónoklat a Báthoryak jelöltségének reménytelenségén immár nem változtathatott.²⁾

Másnap (aug. 15-én) a svéd követek következtek, a kik szónoklatukat tiltakozással kezdték az ellen a sérelem ellen, hogy a czár követei előbb hallgattattak ki, mint ők. Kiemelték trónörökösüknek, Zsigmondnak, Jagello-vérből való származását, magasztalták erényeit, vázolták az előnyöket, melyek Lengyelországra ő általa s a Svédországgal való kapcsolatból háramlanék (többek közt, hogy Lengyelország tengeri hatalommá válnék). Éles kifakadásban törtek ki

1) Beszédjüket ismerteti Caro id. m. 90. l.

2) „Oratio nomine principis Transylvaniae in generali conventu habita“ a bp. egyet. könyvtár kézíratai közt s kiadva Mayer id. m. Függelék 333—345. l. Magyar fordításban ld Kovacsóczy Farkasról írt munkámban (M. Tört. Életrajzok 1891. I. f.)

a moszkoviták ellen. Ne higgyetek — úgymond — eme követek ígéreteinek, őket azért odahaza vesszővel és kancsukával fogják várni.¹⁾ A két jelölt összehasonlításában — mondja Caro — a svéd követek szerint *Zsigmond angyal, a csár ördögi szörnyeteg, amaz a fénylő nap, ez a sötét éjszaka.*²⁾

Itt volt az ideje, hogy Zamoiski is pártot valljon, a további habozás most már ártalmára lett volna a szabad választás féltékenyen őrzött ügyének. Az osztrák követek s magok a Zborowskiak mindent elkövettek, de hiába igyekeztek őt gazdag ígéreteik által eltántorítani. Sajnálattal látta a nemzeti párt eme kiváló vezérférfia, (a ki most s még utóbb egy pár évtizedig Lengyelország sorsának legfőbb intézője, első államférfia s hadvezére, s legönzetlenebb hí fia volt), hogy belföldi király választásáról szó sem lehet; de határozni annál nehezebb volt, mert jól tudta azt, hogy az ő vállán nyugszik a haza védelme s a legnagyobb felelősség. Midőn a nemzeti király választásának reményei eloszlottak, s a Báthoryak jelöltségének diadalra juttatása kivihetlenné vált, nem volt más választása, mint a két legerősebb párt valamelyikéhez, az osztrák- vagy a svéd-párthoz való csatlakozás. A német követek s magok a Zborowskiak (halálos ellenségei) is mindent elkövettek, hogy őt pártjokra nyerjék; fényes ígéretekkel, gazdag ajánlatokkal kecsegtették; de szilárd meggyőződésén s megvesztegethetetlen, tiszta jellemén minden törekvésük hajótörést szenvedett.

A svéd királyfi pártjától, politikai multjánál s elveinél fogva, nem választották el őt oly éles ellentétek, mint a német párttól. De ez a jelöltség sem elégítette ki annyira az ő hazafiúi vágyait és törekvéseit, hogy kész-örömezt csatlakozott volna ahoz. Ez a párt is mindent elkövetett, a mi tisztességes eszközökkel lehetséges volt, az

¹⁾ A svéd követek oratioja Mayer-nél 350. l. „Horum (sc. Moschovitarum) legati... temere et simulatis verbis promittunt... si quidem domum reversi... nudi flagris vapulabunt, vel tibiaram fustibus pulsandarum supplicio afficientur, usquedum tremidi marescant, carne ossatenus putrefacta. Sic suos legatos munere defunctos aliquoties Moschovia honoris loco tractavit...”

²⁾ Id. m. 92. l. De családik Caro, midőn azt mondja, hogy a beszédnek az a hatása volt, hogy a csár egészen kiesett azáltal a jelöltségből. A pártok állásán a beszédek mit sem változtattak. A litvánok azután is épügy ragaszkodtak a csárhoz, mint azelőtt.

ő megnyerésére. Anna, az özvegy királyné, a ki Zsigmond pártját, unokaöccse jelöltségét nemcsak erkölcsileg, de anyagilag is buzgón támogatta (100,000 frtot adván pártköltségre), maga is elkövetett mindent Zamoiski megnyerése érdekében, mert jól tudta, hogy az ő csatlakozása elhatározó volna a párt diadalra juttatására. Zamoiskinak azonban tényleg a svéd királyfi jelöltsége sem volt egészen kedvére való, s midőn a viszonyok alakulása következtében mégis az ő pártjához csatlakozott, azt leginkább azért tette,¹⁾ mert belátta, hogy egyedül a Zsigmond jelöltsége és pártja által képes megakadályozni az osztrák-ház uralomra jutását, a mit az országra nézve a legkárosabbnak és végzetesnek tartott. Az erdélyi követek is, belátván saját ügyök reménytelenségét, a svéd királyfi mellett nyilatkoztak s a Zamoiskival tartott bizalmas értekezleten, Zsigmond királyvá választása esetére, az erdélyiek részéről támogatást helyeztek kilátásba az osztrák-párt esetleges erőszakos fellépése ellen. Zamoiski tehát határozott — és a svéd király pártjára állott.

A „fekete kör“-nek volt immár jelöltje, s miután a senatorok többsége is a svéd királyfi mellett nyilatkozott, semmi sem állott útjában az általános szavazásnak, a mit a primás is erélyesen sürgetett, késznek nyilatkozván Zsigmond „nevezésére“ (A lengyel közjog értelmében ugyanis őt illeté a rendek által királyúl óhajtott jelölt nevének mintegy kikiáltása — *nominatio*, — a nagymarsalt pedig a megválasztottnak kihirdetése — *publicatio* —).

Aug. 19-én korán reggel fegyverben állott Zamoiski serege s a „fekete-kör“ királyválasztásra gyűlt. A lovagrend túlnyomó többsége megegyezésre jutván, délután egy órakor az ország primásával a gnesnai érsekkel élükön kikiáltották Zsigmondot Lengyelország királyává.

Az osztrák-pártot, mely azalatt Miksa főherczeg királyvá választásában állapodott meg, váratlanul lepte meg a bevégzett tény híre. A Zsigmond-pártiak most az osztrák követeket és a Habsburg-pártot visszalépésre akarták bírni; de azok nem tágítottak s a feleletet a követküldésre azzal adták meg, hogy még ugyanazon a napon, a táborukban egyetlen jelen volt főpap, a kiewi címzetes püspök

¹⁾ *Seniawski* E.: „Das Interregnum und die Königswahl in Polen von 1587. (Breslau, 1869.) 59. l.

által ők is nomináltatták és kikiáltották Miksa főherceget lengyel királylyá s ötven ágyulövessel jelezték a szabad mezőn a választás megtörténtét.¹⁾

Volt tehát immár „választott királya“ az országnak kettő is. Mind a két párt Varsóban külön-külön te deum-ot tartott: Zsigmond pártja a primás, a Miksáé Radziwill bibornok celebrálása mellett, mi közben még egyszer kihirdették mindkét pártnál az oltár mellől a választást.²⁾

IV.

A kettős királyválasztás által, — a mi másfél évtized alatt három választásnál immár másodsor ismétlődött, — el volt vetve a polgárháború kockája, miután mindkét párt makacsul ragaszkodott választottjához, s az ellenpárt választását kölesönösen mind a kettő törvénytelennek tekintette. A lengyel közjog szigorú értelmezése szerint tényleg egyik választás sem dicsekedhetett a törvényesség minden kellékével. Egyik sem volt egyhangú választás, minőt a lengyel államjog kívánt. Miksa főherceget az erőszakoskodó kisebbség zsoldosokra támaszkodva választotta, s nem a primás „nominálta“; de legalább a törvényes helyen történt. A másik párton is történt törvénytelenység, pl. a törvényes választási térnek elhagyása; de Zsigmondot legalább a lovagrend túlnyomó része, s a senatus többsége választotta, s az ország erre kiváltsággal felruházott főpapja, a primás kiáltotta és hirdette ki. — A litvánok mindakettő ellen tiltakoztak.

Mindkét párt tisztában volt azzal, hogy illetén viszonyok között a kard fogja eldönteni, hogy ki legyen tényleg a király; min-

¹⁾ Pawlowski jelentése a császárhoz aug. 22-éről (1587) a választásról: „Der Bischof (kiewi) hat sammt allen Volck gesungen das veni sancte spiritus, . . und ist I. D. Maximilianus rex Pol. m. dux. Litvaniae, dux Russiae, Prussiae, etc. vocirt, u. publicirt worden; u. hat menniglichen ausgeschrien: Vivat! vivat rex M., ad multos annos, ad multos annos! und eine Freude unter allem Volke sich erhoben, das geschütz in die 50. Stükh in offenem feldt los gelassen, u. mehr die Heerdrommeln geschlagen worden, u. ein solches jubilirn allenthalben sich geübet, dass ein Wunder davon zu schreiben wäre“ . . . Heidenstein id. m. 262. l. Ciampi id. m. 40. l.

²⁾ Sieniawski id. m. 65. l.

denki jól tudta, hogy a ki gyorsabb s erősebb lesz, azé leend a korona. Zamoiski sietett is mindjárt megszállani a koronázási szék-várost, Krakkót, a mi egyik fő előnyvé vált a Zsigmond pártjának.

Miksa főherczeg a reá nézve örvendetes hír hallatára rögtön odahagyta Bécsset, megválasztatását még fivérei előtt is titkolván egy ideig. Szept. 19-én már Olmützbe érkezett. Pártja s követei azt tanácsolták, hogy jöjjön rögtön Lengyelországba, azzal hitegetvén őt, hogy személyes megjelenése, hacsak egy kis sereg élén is, elég leend arra, hogy elnémítsa s meghódolásra bírja az ellenpártot. A lengyel követség szept. 25-én szintén megérkezett Olmützbe a választási oklevéllel s Miksa szept. 27-én a székesegyházban ünnepélyesen megesküdött a választási föltételekre, az ú. n. *pacta conventa*-ra.¹⁾

Miksa főherczeg a „választott király“ szept. 29-én elindult Olmützből, hogy elfoglalja a lengyel királyságot s birtokába vegye az országot, melynek kormányzására úgy vélte, hogy „isteni végzet által hívatott.“ — Irt tüstént a primásnak, a kancellárnak, s más országos főméltóságoknak, kifejezván, hogy el van határozva nem tűrni azon megaláztatás ismétlését, melyet a megelőző választás után atyján elkövettek.²⁾ A kancellár válasza nem késett s nagyon nyiltan szólt: ne kockáztasson a főherczeg olyan kétes eredményű lépést, s azt tanácsolja, hogy várja meg a Wislicában tartandó országgyűlés lefolyását, mert ha fegyveres lépésre határozna magát, mint ellenséget volnának kénytelenek fogadni. — A kancellár nyiltan kifejezte azt a vélekedését is, hogy *bizonyára más szinben tüntették fel előtte a választást és a viszonyokat*, nem a valóságnak megfelelően, mert nem hiheti, hogy azokat jól ismerve, ily végzetes lépésre szánná el magát.³⁾ A primás a császárnak is irt aug. 24-én, hogy tartsa viszsza a főherczeget.⁴⁾

De Miksa nem tágitott s alig 6000 főnyi seregével bevonult

¹⁾ A kiállított oklevél „*Confirmatio iurium et conditionum in electione regis Varsaviae utrinque propositarum, (Actum et datum in summo templo . . . Olomucensi 27. Sept. 1587.) per Maximilianum facta*“, kiadva Mayer-nél id. m. 364. l.

²⁾ „*Nos non passuros tanta nobis, nostraque familiae ignominia, sine nostra culpa, vel ulla unquam vestri laesione, ut taceamus jam nostro charissimo parenti, divo Maximiliano factam ignominiam, im merito, ut inuratur.*“

³⁾ Mayer id. m. 81. l.

⁴⁾ A bécsi cs. k. titkos levéltárban. (Polonica).

Lengyelországba. Hogy a lengyel viszonyokról, s pártja és az ellenséges párt erejéről nem lehetett kellőleg tájékozva, eléggé kilátszik abból, hogy egy ország elfoglalására, mely a Kárpátoktól a Keleti tengerig a Dniesztertől az Oderáig terjedt, elegendőnek vélt ekkora, nem is eléggé válogatott, maroknyi sereget. Azonközben az ellenpárt sem töltötte tétlenül az időt. Zamoiski éjet-napot összetéve, erősítette Krakkót, szaporította seregét s Anna, királyi özvegy, a erőlyesen sürgette Zsigmondnak az országba jövetelét.

Az oct. elején tartott wislicai országgyűlésen a két párt fegyveresen jelent meg; Zborowskiék elfoglalták a várost, Zamoiski pedig körülzárta azt seregével. Az így tartott tábori gyűlés megerősítette Zsigmond királyllyá választását s Miksa párthiveit a haza ellenségeinek nyilatkoztatta ki; Miksát pedig, a ki időközben már átlépte volt a határt, felszólították, hogy rögtön kimenjen az országból s ellene általános hadfelkelést hirdettek; ¹⁾ Zsigmond koronázását pedig nov. 27-ére tűzték ki.

Zsigmond pártját az erejében vetett öntudaton kívül ugyancsak felvillanyozta az a hír, hogy királyuk immár partra szállott és közelget Krakkó felé. Miksa helyzete annál válságosabb volt, mert pártjának nagy része visszahúzódott a viharos események elől; csak azok maradtak talpon, a kik az ő bukásában saját bukásukat is látták, mint a Zborowskiak, Gorka és kíséretük. Miksa, császári bátyja Rudolf részéről is csekély támogatásban részesült e merész vállalatában, a többi főherczegek sem jó szívvel látták, hogy ő, a legifjabb választatott meg közülök. ²⁾

Miksa és pártja csalódtak egymásban — mondja Sieniawski — mindenik többet várt a másiktól s egymást kölcsönösen elámitották. ³⁾

De miután a főherczeg a lengyel határon már belül volt, késő volt a kiábrándulás; a tisztességes visszavonulás útja most már el volt zárva. Az előnyomulásra két útirány kínálkozott: az egyik Nagy-Lengyelország felé, a merre Radziwill tanácsolta, hogy ott, hol pártja

¹⁾ Leges et Statuta 439. l. okt. 13-ról: „prosimy y napominamy... we dwie niedzieli... w powieciach swych ziezdzali sie a ztamtad do Krakowa, jako do ognia biezei...” (Caronál 112. l.)

²⁾ Titkolta is eleinte megválasztatását l. Mayer id. m. 72. l. (jegyzetben.)

³⁾ Id. m. 77. l. „Max sowohl wie seine Anhänger hatten einander gegenseitig getäuscht.

erősebb volt, a régi fővárosban Gnesnában koronáztassa meg magát,¹⁾ a mi által elvághatta volna Zsigmondnak is az útját Svédországból Krakkó felé. A másik útirány Krakkó felé vezetett; s ennek követezése azzal a reménnyel kecsegtette őt, hogy a koronázási várost hatalmába ejtvén, egy csapással törje meg az ellenpárt főerejét, a mely Krakkóra támaszkodott. Szerencsétlenségére az utóbbira határozta el magát s Ratiboron, Olkuszon keresztül, a hol lengyel csapatok csatlakoztak hozzá, okt. 16-án 11,000 emberrel Krakkó alá érkezett, s azt tüstént ostromzár alá fogta.²⁾

Krakkó, a régi koronázási város, a Jagellók székhelye, virágzó és jól megerősített város volt akkoriban. — Elővárosai közül a sziléziai határ felé fekvő Kleparz rögtönzött erődítésein lázasan dolgoztak, s a védelem élére, itt a legveszélyeztettebb ponton, maga Zamoiski állott. Nem csekély horderejű elhatározás volt az is, hogy a közeli falvakat mind felégették, hogy azok az őszi idő viszontagságai ellen az ostromló seregnek menedéket ne nyujthassanak. A körülrzárolt városban ott volt Báthory András bibornok is, a ki segélyadásra sürgette levél által unokaöcsését az erdélyi fejedelmet.³⁾ A védők elszántsága s Miksa főherczeg határozatlansága mentette meg a fenyegetett várost. Miksa ugyanis alkudozásokkal vélvén czélt érni, nem használta fel mindjárt megérkezése után a legjobb alkalmat s a kedvező időjárást;⁴⁾ s pár nap mulva, megeredvén az őszi esőzés, a hadműveleteket nagyon megnehezíté.

Pedig hiába reménykedett az ellenpárt engedékenységében; éppoly hiába várta párthívei tömeges csatlakozását s hiába a császár segítségét. Főhadiszállását a szomszédos Mogila faluban, a szép nagy kolostorban ütvén fel (a hol Báthory István is első nagyobb pihenőjét tartá Lengyelországba menetelekor), ottan közel öt hetet hiábavaló alkudozásokkal és eredménytelen csatározásokkal töltött el.

1) Ciampi id. m. 51. l.

2) A várak sem voltak mind megvéve háta megett. Rabenstein várnagya Holubek Gábor (Bielski kronikája 70. l. szerint) azt felelte volna neki, hogy *most már lengyelek között van, s azokkal nem lehet úgy bánni, mint az övével.*

3) Báthory András e levele Báthory Zsigmondhoz, megvan a bp. egyet. könyvtárban.

4) Heidenstein id. m. 270. l.

Követeket küldözgetett a városba, írt a tanácsnak, a káptalannak, az egyetemnek; ¹⁾ de egyik válasza sem volt rá nézve kedvező.

Végre belátta Miksa főherceg, hogy reményeiben csalódott s most már csak a tisztességes visszavonulást szerette volna magának biztosítani; ²⁾ de semmi engedményt sem tudott nyerni a városbeliektől s a Zsigmond koronázására oda gyülekező rendektől, a kik Zamoiskival élükön föltétlen visszavonulást kívántak. Ily viszonyok között tehát Miksa is országgyűlést hirdetett nov. 16-ára Mogilá-ba, melyen a táborában levő lengyeleken kívül senki sem jelent ugyan meg, de azért az u. n. convent a wislicai végzések visszatörlesztéséül hazaárulónak nyilatkoztatta ki a Miksa-ellenes pártot s mindenkit fegyverre szólított fel ellenük.

De ez legkevésbé sem változtatott az osztrák-párt reménytelen helyzetén; az ellenpárt, ereje érzetében, gúnymosolylyal fogadta a hangzatos határozatokat és fenyegetőzéseket.

A nemzeti párt önérzetét nagyban emelte s Miksa kényes helyzetét még inkább válságossá tette vetélytársának, Zsigmondnak közeledése Krakkó felé. Zsigmond ugyanis nov. 7-én már Piotrkowban volt, a honnan a császárnak is írt, a Lengyelországban okozott károkért reá hárítván a felelősséget. ³⁾

Miksa előtt, most már egyéb választás nem állott, mint vagy ostrommal kísérteni meg a daczoló főváros elfoglalását, vagy szégyenszemmel elvonulni alóla. Az utolsó erőfeszítésre határozta magát. Nov. 23-án kora hajnalban Zborowski János vezérlete alatt rohamot intéztetett Kleparz előváros ellen. A heves támadás már-már sikerre vezetett, midőn a kancellár maga személyesen állott a védők élére, s viasztorította a benyomulókat, s a külvárost felgyújtatván, ⁴⁾ a falak között minden további harcztot lehetetlenné tett. Ő maga pedig nem késett kirohanást tenni a sánczok mögül s nyílt csatában támadni meg a falakon kívül álló egész sereget.

¹⁾ Az egyetem választát közli Mayer id. m. 106. l. Az egyetem azt is bizonyítgatja, hogy nem úgy adták elő a varsói választást a főhercegnek, mint a hogy történt.

²⁾ Heidenstein id. m. 271. l.

³⁾ A levél közölve Ciampi-nál az Anonymus id. m. 64. l.

⁴⁾ Miksa levele a császárnak nov. 30-ról (a bécsi cs. államtban) „das Feuer so gewaltigen Rauch gegeben, dass man einander nit wol sehen khonte....“

Zamoiski bátor elszántsága és erélyes támadása megtörte Miksa erejét, a ki 1500 halottat hagyva hátra a csatatéren, vesztette el eme döntő ütközetet. A főherceg, miután hadállása Krakkó alatt tarthatatlanná lett, sietett visszahúzódni a sziléziai határra. Krzepicénél állapodott meg, a hol a telet tölteni szándékozott.¹⁾

A míg Krakkó alatt ezek történtek, Zsigmond lassan, de biztos léptekkel közeledett a koronázási város felé. A lengyel követség a választás után sietett őt hazájában felkeresni s ő nem habozott a felajánlott királyságot tüstént elfogadni s útra kelni. Okt. 7-kén az olivai kolostorban esküdött meg a választási feltételekre, okt. 11-én a danczkai Szt. Domokos templomban vette át a választási diplomát; decz.9-én tartotta fényes bevonulását Krakkóba örömtől újongó párthivei között s decz. 27-én a primás által királylyá koronáztatott. Az új király a koronázás megtörténtéről rögtön értesítette a császárt, Miksa főherceget s a német birodalmat. De Miksa mindezek daczára továbbra is megmaradt várakozó helyzetében a határszélen, most már Welun-nál ütvén fel tábort.

Zamoiski a koronázási ünnepélyek után mindaddig nem akart nyugodni, míg hazáját egészen fel nem menti, meg nem szabadítja az idegen hadaktól, s le nem csillapítja a pártviszályt. Az országgyűléstől felhatalmazást kért, hogy Miksa ellen hadat vezessen, a mivel annál is inkább sietniök kellett, mert Miksa egyik kapitánya Lubló várát elfoglalta s így a szepesi városok felől újabb támadástól lehetett tartaniok. Felvillanyozta a koronázott király pártját az Erdélyből küldött (mintegy 2000 főnyi) segédcsapat megérkezése is, Báthory Boldizsár, Bornemissza János és Király Albert vezérlete alatt.²⁾ Viszont Miksához is érkezett magyar segítség, mintegy 1500 főnyi, a királyi hadakból, Prépostvári Bálinttal élükön.³⁾

Miksa nem várta a támadást s meglepetése nem csekély volt,

¹⁾ *Heidenstein* id. m. 279. l. „in Poloniae finibus hyberna habere constituisset, Krzepiciam exercitum ducit; fossisque et opere oppido communito, eo loco auxilia expectare constituit.

²⁾ *Heidenstein* 279. l. Balthasar Battoreus cum Transylvanicis auxiliis a Sigisnumdo principe Trans. venerat. Creberrimis litteris Zamoiscius ea efflagitabat. Venere... equites octingenti... et pedites mille ducenti.

³⁾ *Heidenstein* 280 l. Kellett jönni Maximiliánhoz „Copia Moravica duorum millium... tum Ungarica mille identidem quingentorum circiter peditum cum Valentino Propostwari (!)“

midőn egyszerre Zamoiski seregét maga előtt látta. Szerette volna a harcot kikerülni s osztrák területre húzódtott vissza, azt híván, hogy hadizenet nélkül a kancellár oda követni nem fogja. De csatlakozott. Zamoiski elég hadizenetnek tartotta a wislicai végzéseket, s elég oknak az osztrák határ átlépésére a Miksa előbbi támadását. Miksának így akarata ellenére is el kellett fogadnia a csatát 1588. jan. 24-én Bicsin alatt.¹⁾

Mind a két sereg vitézül harczolt s a különös véletlen úgy akarta, hogy mind a középben, mind a szárnyakon magyar magyarral, német némettel, lengyel lengyel ellen harczolt. „A magyarok elkeseredéssel harczoltak mindkét részen — mondja egy lengyel történetíró — kiabálás s káromkodás anyanyelvükön (!) töltötte meg a levegőt.“²⁾ A győzelmet jórészt az erdélyi segédsereg döntötte el.³⁾

Miksa serege legyőzetett; a főherczeg vérmes reményeit, melyekhez oly görcsösen ragaszkodott, a vesztett csata foszlányokra tépte. De nemcsak a csatát s vele a lengyel koronát vesztette el: a keserűség poharát fenéig kellett ürítnie. A győztes Zamoiski Bicsin városát, a hová a főherczeg menekült, hirtelen körülfárta s lövetni kezdte.⁴⁾ S a főherczeg nem menekülhetett: meg kellett adnia magát. Zamoiski nem kegyelmezett s tette légyen akár hiúságból, hogy diadala teljes legyen, akár azért, mert csak abban látta az állandó béke zálogát, határozottan kívánta, hogy a főherczeg elfogatni engedje magát, vezéri szavára igérvén, hogy királyfihoz méltó bánásmódban fog részesülni.⁵⁾

¹⁾ *Prépostvári* a császárhoz (1588. febr. 29.) írott levelében (bécsi titk. lt.) említi, hogy a seregben nagy volt az egyenetlenkedés a tisztek s a külön nemzetiségű katonák közt „Poloni in pugna primi esse, ac sibimet ipsis pugnare voluerunt, itidem Germani, Hungarique etiam postremi esse noluerunt...“

²⁾ Caro id. m. 126. l. „Die Ungarn kämpften mit Erbitterung auf beiden Seiten: Geschrei u. Flüche in der Muttersprache (!) erfüllten die Luft.“ Mintha a magyar huszár más nyelven is tudna káromkodni; külföldön tán úgy illenek?!

³⁾ Seniawski id. m. 95. l.

⁴⁾ Bicsin ostromáról van egy szemtanu leírása „Verzeichniss von einer glaubwürdigen Person...“ Mayer id. m. 380 l.

⁵⁾ *A Zamoiski levele Miksához* jan. 24-éről a bécsi cs. és kir. titkos állampapleltárban. (Polonica oszt.) „Non elatione animi, sed studio pacificandae patriae hoc requiro, ut ser. Archidux ad me sese conferre velit in custodiam ejusmodi, quae dignitati Archiducali et homini tam excelsae familiae convenit...“ (Majdnem szószerint *Heidensteinnál* id. m. 282. l.)

Miksa nem tehetett egyebet: az ostromlott városból főemberei élén a Zamoiski táborba lovagolt, a ki hadi fogolyként vitte magával Lengyelországba.

*

Miksa főherceg, a „választott lengyel király“, most már mint vetélytársának foglya, Lengyelországban a legnemesebb bánásmódban részesült: a krasnistawi kastélyba internáltatott, hol ellenfele, Zsigmond király is meglátogatta. Fogsága sokáig tartott. Csak két év múltán jött létre a *beudzin-beuthen*-i egyzség¹⁾, mely megalázó volt ugyan Ausztriára, de a főherceg szabadságát visszaadta. Ő azonban a nélkül, hogy a békepontokra megesküdött volna, titokban szökött vissza hazájába és sokáig használta még azután is a „választott lengyel király“ címet s fentartotta érintkezését pártja töredékeivel még azután is. Míg végre (miközben Anna gráci főhercegnő a Zsigmond király nejevé lett) 1598. május 8-án ő is letette az esküt²⁾ a békepontokra és felhagyott a királyi cím viselésével.

*

Igy szenvedett hajótörést a XVI. század végén háromszor egymásután a Habsburg-ház törekvése a lengyel trón elnyeréseért. A lengyelek féltették Ausztriától függetlenségüket, szabadságukat, s hogy nem ok nélkül, a két század múltán bekövetkezett szomorú események eléggé bebizonyították. Mert Lengyelország önállóságának egyik sirásója végre is a lengyel örökségre régóta álítózó Ausztria lón.

1) A békeszerződés közölve van egész terjedelmében *Dogiel*: Codex diplomaticus-a I. kötete 233 lapján.

2) Az erre vonatkozó oklevél megvan a bécsi cs. és kir. államlevéltár *Polonica* osztályában.

Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához.

— Második közlemény. —

IV.

Elkövetkezék Apáczai életének utolsó korszaka: kolozsvári tanársága. Egyházának kormányzásába behozni óhajtott reformjait élte fogytáig óhajtja, de szellemének egész erejével egy nagyobb s fontosabb cél eléréseért küzd a neki élni megadatott ezután következő négy esztendőn: a nemzeti tanításért. Ismét föllobban benne az a vágy, mely a távol Belgiumban vert gyökeret szívében: nemzeti közművelődést és nemzeti tudományt teremteni. Lázasan sietve, nagy tevékenységet fejt ki. Mindenek előtt elmondja 1656. nov. 20-án beszédjét: *De summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis*,¹⁾ melyről *Beöthy Zsolt* oly találóan jegyzi meg 1891 szeptember 15-én a budapesti egyetem ifjúságához intézett tanérvmegnyitó beszédében, hogy ez „az egész magyar művelődéstörténetnek egyik legérdekesebb és legszomorubb okírata.”²⁾ Méltatni e beszédet nem lehet találóbban, szebben és becsesebben, mint a hogy ezt *Beöthy Zsolt* idézett beszédében tevé. „E szegény, üldözött, beteg tudós — ugymond *Beöthy* — a tudomány oroszslánszívű fölkentjei közül való, kit a közelmúlt rémjelenetei ép oly kevésbé képesek megfélemlíteni,

¹⁾ E beszédet Apáczai maga leírta az általa létesített Apáczai albumba, mely most is megvan az ev. ref. koll. könyvtárában. Hegedüs István magyarra fordította e beszédet, mely megérdemelné, hogy külön kiadásban is megjelenjék. L.: A kolozsvári ev. ref. főtanoda értesítője az 1875—76. tanodai évről. 1—23. l.

²⁾ L. Acta Reg. Scient. Universitatis Hung. Budapestiensis Anni MDCCCXCI—XCII. Fasc. I. 48—64. l.

mint halálának közelgő árnyéka. Tudós, ki hisz eszméiben, hazafi, ki hívatottnak érzi magát az igazság szavával megváltani nemzetét, puritán, ki mit sem vár a nagyoktól, haldokló, ki istene előtt tárja föl lelkének keserveit. Beszédében két hang a vezérlő, mely végig összeolvad s mégis tisztán cseng füleinkbe. Az egyik forró szerelmi vallomása nemzetének. Ennek nagysága műveltségben és hatalomban, a miért küzd azzal a másik hanggal, melyben szinte vad gyűlölet forr vezetői ellen. Megtámadja az egyháziakat, kik kevés kivétellel haszonlesők és felfuvalkodottak, az iskola munkáját és embereit lenézik, az ifjak nemesebb törekvéseit mosolyogják és ócsárolják; a lomha és kegyetlen előljárókat, kik a tudományról álmodni sem képesek; a tanítókat, kik hivatás nélkül készülnek pályájokra s lelkesedés nélkül töltik be, jövedelmesebb egyházi hivatalokat lesve; az egész közrendet, mely az örökös jobbágyság csikorgó szegénységével csak menedéknek láttatja az iskolát a tanulóval, kit, mint mindeneket körülötte, semmi, de semmi egyéb, csak kenyér képes lelkesíteni. Iskola! Ezt szeretné kiáltani és semmi egyebet, s mint valami bűvös jelszóval elűzi vele ebből az országból a tudatlanság és érdekhajhászat, a maradiság és közöny lelkét. A tanúltságot csak becslés táplálja: az iskolának, a tudománynak, a tudósnak megbecsülése. Ez az, a tudomány becsülete és szeretete, a mi hiányzik nálunk. Pedig csak ez nyithatná meg a nemzeti nagyságnak igazi, életadó forrásait. Magyar egyetem, mint a magyar tudomány forrása; magyar tudomány, mint a magyar műveltség forrása.“

Apáczai nem elégszik meg csupán a beszéddel, hanem hozzá is lát a vezetése alatt álló iskola megerősítéséhez és gyarapításához, és memorandumot dolgoz ki egy létesítendő *magyar egyetem* felállítására tárgyában, mely emlékiratát Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtá „Modus fundandi Academiam in Transilvania“ cím alatt, kifejtvén számokkal, hogy a fejevári kollegium búsas jövedelméből létesíteni lehet ez akadémiát. Mint Bethlen Miklós is megjegyzi, ha Barcsai Ákos tovább marad életben s fejedelmi székében, aligha fel nem állítja vala ez akadémiát.

Apáczai mindkét irányu működésének (a kolozsvári ref. kollegium megizmosítására és az erdélyi felsőbb tanintézet felállítására vonatkozó terv) történetéhez és ismeréséhez egy-egy adatot pótolhatok.

A kolozsvári ev. ref. kollegium részére Apáczai, hogy minél

több szegény magyar ifjú is tanulhasson, Lorántfi Zsuzsánnánál 1000 frt alapítványt eszközölt ki. Ez az érdeme Apáczainak ismeretes.¹⁾ Ámde nem ismeretes az, hogy szerzett Apáczai scholájának egy másik, sokkal fontosabb és nagyobb alapítványt is, azt, melynek jótékony hasznát az erdélyi reform. egyház épen a legjobb időben élvezi ismét, miután hosszabb ideig elvonták tőle: a Barcsai Ákos-féle *cameraticum beneficiumot*.

Hogy ezt a nagy és nevezetes alapítványt Apáczai eszközölte ki Barcsai fejedelemnél, e föltevésemet a következőkre alapítom:

A kolozsvári ev. ref. *egyházköztség* levéltárában kezemhez jutott Apáczai egy levelének, melyet Barcsai Ákoshoz intézett, sajátkezűleg írt fogalmazványa. E levél az eredeti fogalmazványról általam vett másolatban²⁾ így hangzik:

Apátzai János alázatos supplicatioja Ngdhoz || mint igen kgl's Urához és Maecaenássához.

Kgl's Uram! Alázatosan jelentem Ngdk, hogy ez a' || Schola, mely az egész kereszténység között fenn forgo legne || hezebb és legártalmasabb két adversa relligiok ellennében plán || táltatott volt a' bodogh emlékezetü Fejedelmektől: az a jo || véget, a patrociniumnak elégtelensége miatt, mind eddigis el nem || érte, hanem sőt inkább tsufolásra adott sokakban azoknak kész || alkolmatosságot, az alkolmatlan tanítások és tanulások által || Mostan penig ugyan fölötte elhagyattatott állapottal vagyunk: mert || itt kgl's Uram a' nagy égés után, még tsak egy Audito || rium sem volt mind eddig is, melyben taníthatunk volna, || hanem kamarákban kénszerítettünk tisztünköt végben vinnünk. Igye || keznek ugyan már az itt valo Uraim felépítettéseken, de || mikorra leszen az en nem tudom. Tanított is ordinariusok tsak ketten vagyunk. Két em || ber penig, (bár az maga volna az Istenes Plato és a' nagy Aristoteles) annyi sok külömb külömb fele korban

¹⁾ L. Szilágyi Sándor: Apáczai Cseri J. és kortársai Magyar Ak. Ért. I. k. (1860.) 482. s. köv. ll., valamint Fekete Mihály és utána kiegész. Szabó Samu: A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legújabb története, egyszersmind értesítő az 1874—75. tanodai évről, Kolozsvárt 1876. 91-ik s. köv. lapokon.

²⁾ Magát a levelet közölte, jól, Herepei Gergely lelkes is az *Erdélyi Protestans Közlöny* 1879. évf. 279. l. de nem tartottam feleslegesnek azt a legteljesebb szőhűséggel és a sorok jelzésével is az eredetiről lemásolni.

levő elmeknek || hasznos tanítására elegséges nem lehetne soha. Noha ne || mely jó indulatu emberek az el múlt télben magokat megh || szedvén, három Praeceptoroknak rendelték volt esztendeig való || fizetést, de felek rajta, ez az idő eltelve az is csak füstbe || megyen, ha a' Ngd Fejedelmi kglsgé nem accedál. Mi || nek okáért Ngdk mint kgl's Urának szegény el-hagyattatott || Scholánk könyörög én általam, méltoztassék Ngd Fejedelmi ke || gyelmességéből ennek az Ecclesianak parantsolni, hogy az Ecclesia || pénzéből vagy proventusából, (rea emlékeztetvén a' végre melyre || az Istenes Fejedelmektől rendeltetett, tudni illik religionk gyarapodására mely a' Scholák virágzása által szokott legjobban mindenütt lábat kapni) deputáltassék a' Praeceptorok számára (átvitel a tulsó lapra) három három száz forint esztendőnként. Hogy a' ki Rheto || ricát fog tanítani fizethessünk 60 forintot néki esztendőnként, aki Poësisnek annak is 60. a' ki Syntaxisnek annak 50. || a' ki Etymologiat 50. a' ki Rudimentat 40. a' ki Orthographiat, azaz, írást 's olvasást, annakis 40. Egyébként Kgl's Uram soha bizony jó módjával adversariusink ellen meg - nem - állhatunk. Magunk hogy mind azokat a' dolgokat tanithassuk soha rá nem érkezőnk. Sőt ha mind reájok érkeznénk is azokra, || de azonban el kellene a Theologiának és Philosophiának maradni, || melyek nélkül amazok csak haszontalan tsevegések. Hogy az || ért kgl's Uram ne kenszeritessenek tovább a' Reformátusok || gyermekei latinítás tanulása kedvéért a' Papistákhoz folya || madni (mint régen az Izraeliták a' Philisteusokhoz az ő fegyverek || nek meg - elesítéséért) 's azonba religiojokat sokan változtat || ván, a Pápista tanítókk intzelkedések által vallásunktól el || szakadjanak, nekünk nagy lelkünk sérelmére: méltoztassék Ngd kgl'ssen annuálni és disponálni a' dolog felől.

E' felett kgl's Uram, hogy az Isten dütsösege és a' || Ngd meltosagos híre neve a tisztességes tudományok es kereszt || tyen vallásunk gyarapítása által annál inkább öregbedjék: ne || szánnya Ngd egy - nehán jó indulatu Iffunak valami benefici || umotskát rendelni: kik a' Ngd szárnyai és Fejedelmi kgl'ssége || alatt fel-neveltetvén az az igasságban és a' scientiakban, arra má || sokot is osztán taníthassanak: és így a' Ngd kgl'ssége hirdettessék mind addig valámig a tudományok a' világon taníttatnak. Itt kgl's || Uram rendszerint való (kihuzva Fizetesek) jövedelmek a' Diákokk napjába ötven ötven pénz, mely mennyit tehessen ötven hatvan Diákk Ngd kegyelmesen meg

itelheti... Az irgalmas Isten a Ngd Fejedelmi színét igazgassa mindenekben az ő dütsőségére.

Ez a levél kétségtelenül 1659-ből származik. A kolozsvári ev. ref. egyház levéltárában lévő fogalmazványon ennél jóval későbbi időből származó irással „1659“ datum van, de még inkább bizonyítja e levél évét az eredmény, melyet elért, a válasz, mely reá érkezett: Barcsay híres „cameraticalis“ alapítványa. Az egyházközség levéltárában, hova véleményem szerint, mintegy ante-akta gyanánt került az Apáczai levelének említett fogalmazványa, megvan a Barcsay eredeti adománylevele, mely a következőkép hangzik:

Nos Acatius Barcsai Dei gratia Princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae Dnus et Siculorum Comes. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis: Quod cum inter tot vicissitudines humanas quibus singulis volvitur momentis fragilitas multi studuerint immortalitatis sibi parare monumentum, facinoribus ac rebus praeclare gestis, omnes tamen (postposito quod in primis erat necessarium erga Deum et ejus ecclesiam pietatis zelo) caducis innixi fundamentis, inania sectati, nihil praeter irritos labores, ac aeternos (post fata) cruciatus nancisci potuere. At nobis, quos periclitantis ac inter tot ruinas et excidia ferme animam agentis Regni Transylvaniae clavo Deus praeesse voluit, longe alia mens est, infinitis enim aliorum edocti exempli, maxime Divino illuminati Spiritus sancti instinctu, inter continuas labores, quibus in horas pro patria destinemur, hoc unicum pro thesauro post fata etiam mansuro nobis reponere satagimus, ut Ecclesiae ejus, qui ex mediocre in hoc Nos evexit dignitatis fastigium statu, fideles dispensatores inveniamur, nulla quidem ambitione ducti, quippe qui nunquam hominibus cum dispendio animae placere studentes, in solo tantum modo Deo spem et auxilio reposita habemus. Quocirca donec Regni nostri Transylvaniae pace postliminio per clementiam Dei restituta uberior munificentiae nostrae Principalis demonstrandae occasio affulserit salum ut primitias aliquas Orthodoxa reformata Ecclesia Claudio-politana praelibare possit: conferimus a modo deinceps in perpetuum, successivis semper temporibus, ex cameris nostris Colosiensi quadringentos, Thordensi totidem, Székiensi similiter quadringentos, Desiensi pariter quadringentos, in summa mille sexcentos florenos Ecclesiae jam nominatae, quos annuatim officiales earundem,

tam moderni, quam futuri, absque defectu administrare teneantur, ex qua summa Rector primarius Scholae ejusdem centum florenos annuatim pro se percipiens, ducenti floreni ad sustentationem decem studiosorum convertantur, superflua summae parte dispositioni Patronorum Ecclesiae jam dictae subjacente. Obligantes tam nos (qui vero et syncerissimo ducti cordis nostri affectu donamus) quam universos successores nostros legitimos, nimirum Transylvaniae Principes, imo adjurantes eos per Deum et conscientiam ipsorum, ita solum eorum in terris stabiliatur, ita misericordiam Dei post fata sortiantur, sicuti collationis hujus nostrae confirmatores extiterint, effectoresque, si qui vero sint futuri, quod minime speramus, qui exiguum hunc infinitorum nostrorum laborum fructum Ecclesiae inviderint, optamus justitiam potius, quam misericordiam divinam experiantur, maledictionesque in psalmo centesimo nono expressae eos, ac familiam eorundem obruant. Prout damus, donamus et conferimus harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum in salis camera nostra Desiensi, die vigesima septima mensis Januarii. Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Quinquagesimo Nono. *Achatius Barchiaj.*¹⁾

Az alapító levél intentiói világosan ugyanazok, melyeket Apáczai leginkább a fejedelem figyelmébe ajánlott t. i. szegény tanulók segélyezése. Ez alapítvány évenként tíz alumnus tanulását tette lehetővé s ezenfelül a kollegiumi rektornak: magának *Apáczainak* helyzetét javította. Hogy Apáczai a maga önzetlenségével nem működött a saját fizetése javításán, azon nem kételkedhetünk, ismerve Apáczai

¹⁾ Minő érdekes és jellemző az akkori korra ez alapító levél ama része, melyben Barcsay a 109-ik Zsoltárban foglalt átokkal fenyegeti azokat és azok családjait t. i. fejedelmi utódait, kik ez adományt megvonnák. A 109-ik Zsoltárban (Könyörgése Dávidnak Dóég ellen: a Krisztusnak Judás ellen) ama rész, melyre Barcsay különösen czéloz, bizonyára e vers: „Az ő életének napjai legyenek kevesek és az ő *fejedelemségét* más vegye el. Az ő fiai bujdossanak el, kolduljanak és keressenek eledelt az ő elpusztult helyeken²⁾. Barcsay alapítványát, miként ez az általam használt eredeti alapító levél indorsatáján olvasható, az 1664. július 26-án a kezei táborban tartott gyűlésen Apafi Mihály fejedelem előterjesztésére az országos rendek megerősítik. Az alapító levél egyik felén későbbi dátummal Apafi saját kezeiréséhez nagyon is hasonló írással ez olvasható: *Adják pénzül megh. nem sóul. Vásárhely 14. Januarii Anno 1667.* Midőn az alapító levél a rendek elé került, határozatukat *Sárospatak*y Márton protonatorius vezette rá ez indorsatára.

jellemét, de másfelől azt is tudhatjuk, hogy Apáczai számára ki eszközölte ki az alapító levél amaz intézkedését. Nem más, mint Bethlen János kancellár. Ugyanis Bethlen Miklós írja: „Az atyám szerze neki Barcsay Ákos fejedelemtől, a rendszerint való kolozsvári fizetésén felül esztendőnként az aknáról 400 forintokat.“¹⁾ Bethlen Miklós e följegyzése Apáczainak fentebb közölt levelével együtt teljesen nyilván valóvá teszi azt, hogy ez alapítvány Apáczainak köszönhető ki *kérésének támogatására*, mint láthatjuk nem siker nélkül, Bethlen János kancellárt kérte fel. A fiatal Bethlen Miklós annyit tudott, hogy apja valami „fizetést“ eszközölt ki Barcsaynál, s azt hiszi, hogy ez nem egyéb, mint az Apáczai fizetése, holott mint tudjuk, az adományról van szó, mely *egyszersmind* a rektor fizetését is megszaporítja.

Minden habozás nélkül elfogadható tehát föltevés, hogy *Apáczai Cseri Jánosnak és fáradozásának köszönhető, vagy legalább is nagyobb részen neki tulajdonítható* a Barcsay féle cameraticalis alapítvány, mely az erdélyi ref. egyházat és kolozsvári tanodáját igen jelentékenyen és hathatósan elősegítette céljaiban.

Maguk az alapítványok megszerzése terén szerencsés és ügyes működése eléggé mutatják azt, hogy a hol a nemzeti tanügy érdekében kellett tennie, ott Apáczai a gyakorlati téren bámulatos ügyeséget és szívós munkásságot fejtett ki.

A kolozsvári ref. kollegiumban tartott híres beköszöntője után, melyben mint fennebb láttuk, a nemzeti felsőbb tudományos szakoktatást sürgeti, akadémia felállítását követelvén: hozzálátott a fölállítandó első magyar tudományos felsőbb tanintézet tervének kidolgozásához, el is készítette a tervet s benyújtotta Barcsaynak. E tervetről Bethlen Miklós és Bod Péter említést tesznek, meglehet, hogy Bod Péter látta és olvasta is a tervezetet, részletesen azonban nem ismertette s aztán 1872-ig ismeretlen volt e tervezet. Ez évben *Szabó Károlynak*, ki tizenkét esztendeig kereste, kutatta, sikerült fölfedeznie, a gróf Mikó Imre által megvásárolt Aranka-féle gyűjtemény egyik csomagjában a tervezet kéziratának egyik másolatát. E kéziratot Szabó Károly a M. T. Akad. 1872. jan. 27-én tartott ülésén ismertette²⁾

¹⁾ Önéletleírása 247. l.

²⁾ Apáczai Cseri János Barcsay Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. Közli *Szabó Károly*, rendes tag. Pest, 1872. n. 8° 18 l. (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből. Kiadja a M. T. A. III. köt. II. szám. 1872.)

E példányt Galambfalvi Mózes másolta le, s mint ő maga megjegyzi „Groff Bethlen János uram levelei között találatott ezen kis consultatio.“ Ime tehát mint az alapítvány ügyében, ez ügyben is a kancellár útján kellett volna Apáczai tervének végrehajtania, ha sors engedi. A Szabó Károly által ismertetett kézirat hátára Aranka György ezt jegyezte ugyan: „Néhai *Tsulai György Bartsai Ákos udvari papja azután püspök projectuma egy akadémia felállításáról*“, ámde Szabó Károly éles szeme azonnal észreveszi, hogy a tervnek „nem csak egész szelleme, hanem több helyt egyes kifejezései is világosan bizonyítják, hogy szerzője a fiatal lelkü lángoló buzgóságu, a haladásért, reformért lelkesült tanár Apáczai volt“, egyuttal megrója Arankát tájékozatlanságáért és gyenge ítélőtehetségéért, hogyan volt képes ezt a tervet az öreg orthodoxus püspök Csulai Györgynek tulajdonítani. Ezután Szabó Károly a kézirat több helyének méltatásával és Apáczai más művének egybevetésével bizonyítja be, hogy a kézirat, melyet közöl, az Apáczai tervének másolata.

Konstatálhatom, hogy a Szabó Károly által fölfedezett másolatot Galambfalvi sok helyt nagyon hiányosan és hibásan másolta, több igen fontos dolgot hagyván ki belőle. Éppen e hibás másolás az oka Aranka tévedésének és ezért kellett Szabó Károlynak még bizonyítgatnia is, hogy itt az Apáczai tervéről van szó. Ugyanis a Teleki nemzetség marosvásárhelyi levéltárában, *Koncz József* tanár által figyelmeztetve, találtam Apáczai tervének egy *eddig ismeretlen másolatát*, mely sokban jobb, *teljesebb és hívebb* a tervnek eddig ismeretes egyetlen másolatánál, a Galambfalviénál. Mielőtt részletezném a két másolat közt való különbséget, vagyis inkább kiegészíteném e jobb másolatból a hiányosat, felemlítem, hogy a marosvásárhelyi levéltárban levő példány előszava után ott van az aláírás is (másolatban): „*Nagyságodnak alázatos és méltatlan szolgálója Apáczai Cseri János.*“ Tehát szó sem lehet arról, hogy Arankának igaza volna; vastag tévedése, mint fennebb említém, a másolat e nagyon is fontos kihagyásának következménye.

Apáczai tervének szóban lévő eddig ismeretlen második példánya *Pápay-Páriz Ferencz* révén került Marosvásárhelyre. *Teleki Sándor* gróf, ki ugylátszik szintén foglalkozott azzal az eszmével, hogy magyar nyelvű felső tanintézet létesüljön Erdélyben, e végből *Pápay-Páriz Ferenczet* felszólította, hogy általában az e tárgyban

eddig kidolgozott tervezeteket küldje el, a mit Pápay-Páriz Ferencz 1712. jul. 1. Nagy-Enyedről datált és Teleki Sándor grófhhoz Gernyeszre intézett levelének tanúsága szerint teljesített is, hivatkozán arra, hogy Alstediusnak és Bisterfeldnek írásban beadott tervezetét szintén elküldte a grófhhoz.¹⁾

Az Apáczai terve (2703 levéltári számmal jelezve) egy negyed-rétű füzet, 10 levélből áll. Kivül *De instituenda Academia* cím van rajta, belül pedig teljes címe, melyet Galambfalvi hiányosan másolt s így Szabó Károly sem adhatott ki szószerinti hűséggel, a következő: *A magyar nemzetben immár eléváltára egy Académia felállításának modgya és formája, melyben meg mutattatik, mind a mely könnyen mindjárt is meglehetne, mind az pedig mely kicsin akadályok állottak ebben ennek előtte is ellent.*

E példány szövege teljesebb lévén és sokkal nagyobb gondnal másoltatván, a Szabó K. által kiadott Galambfalvi másolta tervezetben a következő javítások szükségesek:

A 7-ik lapon²⁾, felülről számítva a 28-ik sorban, fájdalomát helyett: *fájdalmamat.*

8. l. 2. sorb. kegyelmesen h.: *kegyelmes*; ugyane lapon 7. sorban obediendum h.: *obedientiam*, subditorum h.: *subjectam*; u. e. l. 10. sorban, soha meg nem lehet h.: *soha jól meg nem lehet*; a 25. sor után teendő: *Nagyságodnak alazatos és méltatlan szolgája Apáczai Cseri János*; 28-ik sor után (a mint Szabó Károly helyesen sejtette az idézet forrását) a következő széljegyzet: *In oratione inaugurali anno 1656 nov 20 habita Claudiopoli.*

9. l. 5-ik sorb. költséggel h.: *költségével*; 30-ik sorb. proventus h.: *proventus állapotját*; 33-ik sorb. számra nézve után *kimaradt és beirandó: olyat penigh hogy Scotiában talán egyik academia is nem érkezett volna el véle, mert a száz alumniát nézve* (következik: sok stb.)

10. l. 9-ik sorb. 114 köből, h.: *144 köből*: 10-ik sorb. borsót

¹⁾ Pápay-Páriz e levelének eredetijét a Teleki nemzetség közös levéltárában Marosvásárhelyt láttam, ugyanott van az Apáczai tervezetén kívül P. által említett Alstedius Bisterfeld-féle terv, mely azonban nem annyira felsőbb tanintézet létesítéséről, mint inkább a gy.-fehérvári gimnáziumnak szabályzatai átalakításával tervezett fejlesztéséről szól.

²⁾ A M. T. Akadémia által kiadott s fennebb idézett kiadásban teendők e javítások.

után: *kását*; 12-ik sorb. ért volna h.: *tett volna*; 13-ik sorb. 114 h.: 144; 17-ik sorb. pénze h.: *pénzt adtak*; 24-ik sorb. 6528 forintot h.: 6558 *forintot*; 29 sorb. számát -- után kimaradt és oda irandó --: *is*.

11. l. 14-ik sorb. 300 -- után kimaradt és oda irandó --: *a graecae linguae professoré is 300*; 25-ik sorb. 278 forint h.: *308 forint*; 33-ik sorb. 1768 frtot h.: 1798 frtot.

12. l. 13-ik sorb. hallottuk és láttuk h.: *halljuk és látjuk*.

13. l. 7-ik sorb. melyet -- után kimaradt és beirandó: *ők*.

14. l. 26-ik sorb. hitván -- után kimaradt és beirandó: *falusi*.

15. l. 7-ik sorb. ülnének h.: *itélnének*. U. e. sorban ülnének -- után kimaradt és beirandó: *Oh mely nagy gyalázat az Nemes és Főemberek Gyermekének, hogy az paraszt ember Gyermekei ő nékik eleikben ültetnének kik után gyakorta süveg levére kel salápolniok! Ezt hozta ám az idő nap előtt való Agár és Paripa melyeket ha szintén az Scholában (régibb irással: husz-huszonöt, igazítással: tiz-tizenöt) tiz-tizen öt esztendeig tekergettenek volna az Iustinianus Pandectái mellett az latinitás megh tanulása után ugyan még is jo korokban megtalálhatták volna.*

16. l. 17-ik sorb. creáltassék után későbbi igazítással a következők vannak: *noha csak catechetica theologiában jól fundatus legyen, aki olyan elé dolgában nem mehet is felvétettetik a prédikátorságra accedelván a theologiai facultás testimoniuma*. 19-ik sorb. Septembernek után kimaradt és beirandó: *ragy Juniusnak*.

18. l. 5-ik sorb. *Találni* kezdetű mondat így hangzik: *melyben mivel* egy Hortulanus is kellene, amaz harmadik fennmaradott 100 frtot ennek kellene deputálni.

GYALUI FARKAS.

Észrevételek a „Kazinczy Ferencz Levelezése“ című cikkre.

— Felelet Széchy Károly úrnak. —

Az igazságot kereső kritikus, ha valamely műnek minden oldalát figyelembe nem veheti, legalább a helyesen kiválasztott főszempontot veszi kiindulásul, irányadóul akkor, midőn az *egész* műről akar ítéletet mondani. A ki valamely műnek általános kritikájában a valódi szempontot meg nem találja: az lehet ügyes tollforgató, jártas lehet a tudományoknak nem egy ágában, beszélhet fenhéjazva, de *kritikus*, a szó elfogadott értelmében, *sohasem lesz*. Ha a kritikus az igazság földerítésére ügyekszik: a felkutatandó igazság sugalma már à priori kijelöli a hozandó ítélet helyes szempontjait, s akkor a bíráló nem fog hamis elvek bizonytalan lejtőjére tévedni csak azért, hogy kimutassa: mennyire jártas a nagy hangú phrasisokban, a leg-súlyosabb vádakkal való dobálódzásban, a kifejezések értelmének önkényes elferdítésében s a nyilvánvaló tények merész tagadásában, mint Széchy Károly, a ki páratlan kritikai diadalának fennen hirdetésére nem látta elégségesnek, hogy bírálata az Erdélyi Múzeum-egylet kiadványainak ¹⁾ egyik füzetében lásson napvilágot, hanem jónak látta azt különnyomatban is kiadni.

Széchy Károly a *Kazinczy Ferencz Levelezése* című nagy fontosságú adatgyűjteményről értekezvén, a nélkül, hogy a kiadás megítélésének valódi szempontjait lelkiismeretesen figyelembe venné, a mellékszempontok ingatag talajára áll s *nemcsak e mellékes szempontokból, hanem általánosan is* elítéli a gyűjteményt, oly vádakkal illetvén annak szerkesztőjét, a melyeket a komoly lelkiismeretű emberek

¹⁾ Az Erdélyi Múzeum-egylet bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának kiadványai. Kolozsvár, 1891. VIII. k. VI. füzet. 507—544. lap.

bizonyára kivétel nélkül kételkedve fogadnak. Kazinczy Ferencz Levelezésének kiadásában főszempontoknak tartja egyfelül a rendezést, másfelül a jegyzetes és magyarázatos megvilágítást, mert — úgy mond — „a gyűjteménynek, melyre a nemzet hat évtized óta vár, *hitelessége és megbízhatósága ezen dől el.*“¹⁾

Nem mutat-e ez hamis szempontot? Hiszen, a mióta adatgyűjtemény kiadásáról tudomásuk van az íróknak, *első sorban* ily gyűjtemény kiadásában azt veszik fontolóra: *össze van-e gyűjtve lehetőleg minden adat*, a mi a kiadásba tartozik, *s hűen van-e közölve a szöveg*, kivált ha annak nemcsak tárgyi, hanem nyelvi fontossága is nyilvánvaló?

Ez a főszempont, a mely a szerkesztőt vezérli, ennek kell ka-lauzolnia a kiadás bírálóját is, ha általános értékű ítéletet mer kockáztatni s ha igazságot akar földeríteni vagy csak kimondani is. Ha e főszempontból egyetlen valamire való kifogást sem tehet a bíráló: vajjon a mellékszempontokból kiindulva, ha különben tetemes fogatkozást lát is egyben-másban, szabad-e *határozottan* elítélnie a szerkesztőt? Szabad-e oly fenhéjazva, lépten-nyomon igazolatlan vádakat szórva beszélnie a kiadásról, a mely e téren elsőnek mondható a magyar irodalomban, mintha a szerkesztő közkézen forgó leveleket hagyott volna ki a gyűjteményből, vagy szándékosan meghamisította volna a szöveget? Nem követelné-e legalább a méltányosság — jóllehet erre a kiadás nem szorult — hogy a kritikus némileg tartózkodó legyen oly gyűjtemény bírálatában, a mely teljesen minta nélkül készült, kivált jegyzeteit illetőleg, a melyekre vonatkozólag ha nem idéztem is, de czéloztam Szentgyörgyi Józsefnek szerény, de önértetes nyilatkozatára, a ki munkájáról így írt Kazinczynak: „Igen tartok, hogy egy oly széles kiterjedésű és a magyaroknál még alkalmasint műveletlen ugaron az *első* aratás nem lesz ment a tövisektől és bogácskóróktól?“²⁾

Bátrak vagyunk Kazinczy leveleinek eddigi töredékes kiadásaira hivatkozni, a melyekben semmiféle jegyzet nincs, s a melyeknek rendezése talán mégis több kívánni valót hagy hátra, akárhogy tekintsük is, mint az a két kötet, a melyeket Széchy Károly bírálat alá vett, s kérdjük: *min dől el* ama kiadások *használhatósága*? Azt

¹⁾ Széchy K. cikke, u. o. 508. l.

²⁾ L. Debreczenben, ápr. 15. 1803-ban kelt levelét. Kézirat.

csak nem tagadhatja Széchy Károly sem, hogy az eddigi töredékes gyűjtemények úgy a hogy pótolták a *teljes* kiadást. Mert hiszen irodalmunk újabb korának alig van egy-egy valamire való kérdése, a melylyel ha valaki foglalkozni akart, ne a Kazinczy leveleinek a milyen-olyan kiadását lapozgatta volna át első sorban? És vajjon mit használt e töredékes gyűjteményekben? A jó rendezést talán vagy a jegyzeteket? Hisz ez utóbbiak teljesen hiányzanak, a jó rendezés pedig épen nem erős oldala e töredékes kiadásoknak, mint mindenki tudja. A szöveg *hű* közléséről sem szólhatni nagy elismeréssel. Nemcsak az orthographia szempontjából hibás például a Kis Jánoshoz írt levelek kiadása (hogy a többiről ne is szóljunk), jóllehet a szerkesztők az eredeti orthographiához hűek kívántak maradni,¹⁾ hanem tisztán tartalmi szempontból is annyira hézagos, hogy ha a kiadásunkban megjelent levelekkel összehasonlítjuk: amazok egészen használhatatlanoknak bizonyulnak. Hogy e kiválóan fontos levelek eredetieit fölfödözni sikerült s a kiadásban ezeket használhattam föl: e körülmény egymaga is tiltakozik (legalább *némi szerénységgel*) a lelkiismeretlenség ama vádja ellen, a melylyel Széchy Károly oly kedvtelve dobálódzik, de a mely — látni való — arra száll vissza, a kitől eredt. Efféle, Széchy Károly előtt mellékes dologgal nem tartottuk ildomosnak dicsekedni, csak csillag alatt jelöltük meg a pusztá tényt.²⁾ Persze e *csékély* körülmény az ő magas figyelmét kikerülte, a mi annál csudálatosabb, mert hiszen az I. kötet előszavában nyíltan megmondjuk, hogy mely szempontok vezették az Irodalomtörténeti- és a Kazinczy-bizottságot, a melyek irányadó elveket jelöltek ki a szerkesztőnek. Ott el van mondva, hogy „a bizottság a közzétételnél a lehető legnagyobb hűségre törekedett, nemcsak a tartalmat, de a külső formát illetőleg is.“ stb.³⁾

Ha ebből a szempontból tud a bíráló *alapos* vádakát emelni a szerkesztő ellen: ám ítéljen el, törje el fölöttem a pálczát, mondjon hirtelenkedőnek s lelkiismeretlennek; eltűröm a vádat, mert megérdemlem. *De mutasson nekem Széchy Károly egyetlen mondatot a bí-*

¹⁾ „Nyelv- s írásmód tekintetében szorosán ragaszkodtunk az eredetinek betűjéhez.“ stb. Kazinczy F. eredeti munkái. Második osztály. Levelek. I. k. XIII. 1.

²⁾ Kazinczy Ferencz levelezése, 1891. II. k. XXV. 1.

³⁾ Kazinczy F. Lev. 1890. I. k. XV—XVI. 1.

rálatban, a mely e főszempontot nem mondjuk uralkodólag, csak mellékesen is föltünteteli vagy csak érinti is: akkor elismerem, hogy joga van „az Akadémia kidobott ezreinek fejében ilyen kiadást“ elítélni s a szerkesztőt inlokolatlan vádakkal támadni az avatatlan közönség előtt (mert hiszen a kik a kiadást ismerik, azoknak ítéletétől nem tartunk a Széchy Károly nagy kritikai diadala után sem). A ki pedig a főszempontokat *teljesen* figyelmen kívül hagyja s mégis általános megbízhatatlanságot hirdet a munkáról: bátrak vagyunk azzal vádolni, hogy *nem* az *igazság* vezérli tollát, hanem csak az írói viselkedés, hogy megmutassa: mennyire jártas ő a történeti, világirodalmi, heraldikai, genealogiai, nyelv- és philosophiai tudományokban, ámbátor a logikai ismeretek alapelemeit nagyon gyöngén tudhatja, a ki a *mellékes* szempontok előzményeiből indul ki, de azért a munkának általános értékére, megbízhatóságára, hitelességére s használhatóságára von következtetést.

Hát ha a levelekhez semmiféle jegyzetet nem csatolt volna a szerkesztő, csupán az anyagot magát gyűjti vala össze s adja ki az Akadémia: vajjon *használhatatlan és megbízhatatlan* volna-e a kiadás? Tudja Széchy Károly, hogy nem egy efféle gyűjtemény forog közkezen: mégis rendkívül hasznos szolgálatot tesz az íróknak és tudósoknak, a kiknek nem kenyerük a kákán is csomót keresni, mert hiszen *fődolog*, hogy *lehetőleg teljesen össze van-e minden adat gyűjtve s lehetőleg hűen van-e közölve*.

Bármely gyűjtemény, annál inkább a Kazinczy Ferencz Levelezésének kiadásában és bírálatában *annyira első és uralkodó szempontnak kell tartanunk a lehető teljességet s lehető hűséget*, hogy e mellett minden más csak *mellékes* érdekű.

Ez oly tiszta igazság, a mely magyarázatra sem szorul s csak az nem jár ösvényén, a kinek ily gyűjtemény kiadásáról fogalma sincs.

E főszempontoknak teljes lelkiismeretességgel s ügyekezettel kívánt megfelelni a szerkesztő, a mit eddig még senki — Széchy Károly sem — vont kétségbe. Pedig ez az ügyekezet talán nem oly kicsinyes értékű, mint Széchy Károly gondolja. Számos helyre merrek hivatkozni, a hol csak egyetlen szó miatt is első rangú tudósaink szives támogatását és segítségét kértem ki s azok sem tudták mindig a kérdéses szokat kibetűzni a kézírathól vagy akár az értelemből kiokoskodni. Ily apróságok természetesen nem voltak méltók

a Széchy Károly komoly figyelmére, pedig egy pár helyen talált volna erre is jegyzetet.¹⁾ Ellenkezőleg némi orrfintorgatással jegyzi meg,²⁾ hogy *panasz*kodom a Kazinczy László levelei némely helyének olvashatatlansága ellen, a mi, mellékesen mondva, egyszerűen nem igaz. Hol van ebben *panasz*: „Kazinczy László leveleiben sok rövidítés van, a melyeknek az értelme nem mindig bizonyos“?³⁾ Persze az nagy mesterség tőle, hogy egy helyen⁴⁾ a Wartensleben generalis és Kazinczy László címét kiolvassa s azzal vádol, hogy én azt nem tudtam kiegészíteni. Valóban hálás lehetek e nem mindennapi nagy segítségért. Épen azért van kitöltetlenül hagyva ez a hely, mert az volt a bizottság utasítása, hogy a hol könnyen, mindenki által érthető rövidítések vannak, azokat nem kell kiegészíteni. Talál még Széchy Károly számos más hasonló helyet a kiadásban és szabad óráiban mulathatja magát azoknak kiegészítésével.

A bírálatnak ez *alaphibája* föl is menthetne a további észrevételektől: de szabad legyen a „két össze-marékkal“ felhordott tévedések és könnyelműségek nagy részére is rámutatni.

Ismeretes dolog, hogy a gyűjtemény rendezését s másolását dr. Nagy Sándor, boldogult barátom kezdette meg, a kit én is, más is sokkal alaposabb és komolyabb embernek tartottunk, semhogy munkájában kételkedhettem volna. A kezembe jutott másolatok egy része nagy gonddal volt az eredetivel összehasonlítva, a hibák vörös tintával kijavítva s ráírva a levél aljára: „Collationálva van!“ Ezeket, miután egy pár próbát tettem a másolat és eredeti összehasonlításában és sehol legkisebb hibát sem láttam, nem tartottam szükségesnek az eredetiekkel mind újra összehasonlítani; a melyeken javítást nem láttam, azokat újra összehasonlítottam. Vajjon lelkiismeretlenség-e ez? A Széchy Károly kifogásolta levelek közül így jutott a gyűjteménybe a 3. 11. és 13. számú, a Kazinczy László leveleinek nagy része s a Nagy Gáborhoz írottak közül egynéhány. Dr. Nagy Sándor a kifogásolt leveleket nagy gonddal javította ki és fölveendőknek tartotta, mit nekem sem volt bátorságom megváltoztatni,

1) Kazinczy F. Levelezése. I. k. 544. l. 21. számú jegyzet; I. k. 586. l. 225. sz. jegyzet, 2. kikezdés; II. k. 558. l. 311. sz. jegyzet.

2) Széchy K. czikke, u. o. 522. 523. l.

3) Kazinczy F. Lev. I. k. 544. l. 20. sz. jegyzet.

4) Széchy K. czikke, u. o. 523. l.

ámbár kétségem volt helyességéről, azért tettem melléjük kérdőjelet. Elismerem, hogy a három, főntebb említett levél a jegyzetben lett volna inkább helyén; de ha már itt van közölve a szöveg között, azt hiszem, ez sem a használhatóságot nem csökkenti, sem a bizalmatlanságot nem fokozza a gyűjtemény iránt.

Ez azonban Széchy Károlynál sem első rendű hiba. Ő Kazinczy László leveleibe kapaszkodik s rendkívüli apparatussal és igazán dicséretes rövidséggel mondja el észrevételeit. Megjegyzem, hogy ő az egész Kazinczy László levelezését csak harmad-negyed rangú dolognak tekintti, de azért e szempontból is teljesen elítéli a rendezést. Őt levélről van szó, a melyeket, bizonyos, hogy mind a testvéreihez irt László, mert, mint Széchy Károly is tudja, e leveleket majd egyik testvéréhez, majd a másikhoz küldözgette László, de mindegyik olvasta, első sorban pedig Ferencz. Ebben azt a *rendkívüli* hibát követte el a szerkesztő, hogy egy párt közülök nem állapított meg pontosan, melyik volt Déneshez, melyik Ferenczhez *címezve*. Széchy Károly megállapítja s én megnyugszom e megállapításban. Van azonban egy levele Kazinczy Lászlónak, a mely különösen kétes volt előttem a szerkesztésnél s azért szintén kérdő-jellel jelöltem meg, sőt egy pár sor jegyzetet is irtam alá. Ez az I. kötet 22. számú levele,¹⁾ a mely világosan az ott olvasható keltezését viseli a kéziratban. Az írás félreismerhetetlenül a Kazinczy Lászlóé. Széchy Károly a belső okok kritikájára hivatkozik e levél hova tartozóságát illetőleg, a minek bizonyára jó hasznát vehetni, ha a levél nincs keltezve, vagy a keltezés nem tisztán olvasható. De mikor a levél egészen világosan van keltezve: akkor *talán* mégis elfogadhatóbb bizonyíték a külső, tisztán olvasható írás, mint a belső következtetés. A levél pedig minden kétséget kizárólag 1782. 8. *May*-ről van keltezve. Előbb, midőn néhány helyreigazítást közöltem a Levelezés I—II. kötetéhez pótlékkul,²⁾ én is azt hittem, hogy e levél az 1792-ik évből való; de most a külső, csalhatatlanabb ismertető jelhez tartván magam, inkább hiszem, hogy e levelet valaki Kazinczy Lászlóhoz irta s ő ezt bizonyosan néhány sor kíséretében úgy küldte el testvéreinek. E szerint tehát e levél mellől épen úgy, mint a jegyzetben kö-

1) Kazinczy F. Lev. I. k. 26—28. l.

2) Egyetemes Philologiai Közlöny, 1891. évf. IX. f.

zött két töredék mellől hiányzanak a kísérő sorok, s ezt kellett volna megjegyezmem, a mit elmulasztottam s itt utólag pótolom.

A II. kötetben Kazinczy Lászlónak két levele van rossz helyre téve. Az elsőt észrevettem már a szerkesztésnél s azért láttam el kérdő-jellel; mert a rendelkezésemre bocsátott Nagy Sándor-féle másolat minden kétséget kizárólag javított kézirat volt s akkor, hogy kétségemet eloszlassam, az eredeti gyűjteményhez nem férhettem. Könnyű volt azonban a jegyzetekben helyreigazítanom, hogy e levél 1791. január 14-kén kelt, mert a levélben az Orpheusnak oly cikkei vannak megemlítve, a melyek csak az 1790. évf. második felében jelentek meg. Erre hivatkozom is.¹⁾ De Széchy Károly e hivatkozásra azt jegyzi meg, hogy „a ki az *Orpheus* nyomásának nehézségeit nem ismeri, csak az illető kötet homlokáról akar meggyőződni és ellenörködni: az e helyreigazításon meg nem nyugodhatik.“²⁾ Mi azt hiszszük, akármiféle körülményeiről itél az *Orpheus*-nak, még ha homlokírásáról következtet is, akkor is meg kell ezen nyugodnia bárkinek, csak annak nem, a ki a helyest is elferdíti, hogy a maga szigorú logikai gondolkodását minden ok nélkül fitogtassa. Az *Orpheus* II. kötetének homlokán ugyanis ezek olvashatók: „Második kötet. 1790. május-június-július-augusztus.“ A VI. füzet tartalma pedig „1790 júniussára“ szól. Már most kérдем: ha egy levél, a melynek 1790. január 14-ki kelete kétséges, mert a levél az *Orpheus* II. kötetének cikkeivel foglalkozik (s ezt a jegyzetben föl- említem): nem önként következik-e ebből, hogy az a levél *nem* 1790., hanem 1791. január 14-kén kelt. Hiszen a hónap nem volt kétséges, csak az év, mit a kérdő-jel elég világosan mutat. Széchy Károly előtt ez sem világos, mert hát ő ott is kifogást keres, a hol arra semmi ok sincs.

Ennek a levélnek tehát a kelete bizonyos. A másik, a 301 számú, szintén ez évből való, a mit, midőn az eredeti gyűjtemény kezembe kerülhetett, konstatáltam is, de a jegyzetekben már nem tehettem meg a helyreigazítást, a mit ezúttal pótlók. E szerint a II. kötetben *egyetlen* levél van Széchy Károly szerint is helyreigazítás nélkül rossz helyre téve, de ez a körülmény egyáltalában nem tartja

¹⁾ Kazinczy F. L. II. k. 548. l.

²⁾ Széchy K. cikke, u. o. 519. l.

vissza Széchy Károlyt, hogy kimondja vádját, hogy a szerkesztőnek nincs szerencséje Kazinczy László leveleivel, mert „a II. kötet elején is *össze-vissza* közli őket.“¹⁾ Vajjon nem nagyobb hirtelenkedés és fölszínesség kell-e a Széchy Károly ítéletéhez, mint a milyennel ezekből következtetve engem vádol?

A Kazinczy Ferencz Levelezése I—II. kötete összesen *ötszáz-hatvanhárom* levelet foglal magában s e számból az I. kötetre 278, a másodikra 258 levél esik. Az I. kötetben három olyan levél, a melynek a jegyzetek közé kell vala jönnie, a szöveg közt van közölve hibásan, egy mellől pedig a felvilágosító jegyzet maradt el. A II. kötetben *egyetlen* levélről lehet szó. Ime 563 levél rendezésének rendkívüli hibája, a mely a kiadás iránt bizalmatlanságot kelt, a mely a szerkesztőt lelkiismeretlennek mutatja, a kinek „sem elég éber szeme, sem *elég korismerete*, sem elég széles tudása.“²⁾ Kérem: miből következteti Széchy Károly, hogy nincs elég korismeretem? Bármilyen figyelmesen végig olvastam is vádjait, még az *ő* szempontjából sem találtam egyetlen helyet sem, a mely korismeretem elégtelenségét bizonyítaná. Honnan tehát ez indokolatlan ítélet? Hogy nem az igazság szeretete vezérli Széchy Károly tollát: azt láttuk; hogy folyvást a mellékes körülmények vesszőparipáján nyargal: azt a következők mutatják.

Széchy Károly cikkének másik részét a Levelezés jegyzeteinek bírálata foglalja el, a melyről általánosságban ezeket írja: „Van bennük *sok helyes és helytelen, sok szükséges és sok fölösleges*; tele szórva félszeg állítással, üres szószaporítással és *vakmerő ráfogással*.“³⁾

Hogy hova irjon a szerkesztő jegyzetet, mit tartson felvilágosítandónak s mit bizzon az olvasóra: az nagy mértékben függ az egyéni tudástól és ismereteinek körétől. Hogy mit keressen e jegyzetekben a kutató: arra az I. kötet jegyzeteihez irt rövid bevezetésben utaltam, elmondván, hogy „e felvilágosító jegyzetekben nem kívántunk kiterjeszkedni oly tények ismertetésére, a melyek az *irodalomtörténetből* különben is *ismeretesek*.“⁴⁾ Azt sem tagadtam, mint

1) Széchy Károly cikke. U. o.

2) Széchy K. cikke, u. o. 522. l.

3) U. o.

4) Kazinczy F. Lev. I. k. 539. l.

főntebb is említém, hogy e levelekben nem egy hézag maradt fölvilágosítás nélkül. Vajjon nem kellett volna-e ezeket tekintetbe vennie Széchy Károlynak akkor, midőn a jegyzetek bírálatát megkísérlette? Csak egyetlen tényt említek. Virág Benedeknek 1802. ápr. 10-kén irt levelében¹⁾ előfordul e mondat: „Tóth Farkas, Sopronyi Director, *rotunditást* koholt.“ Erre vonatkozólag a jegyzetben ezt irtam: „Tóth Farkas *rotunditásáról* eddig legkiválóbb szakembereink sem tudtak felvilágosítást adni s így e helyet homályban hagyni vagyunk kénytelenek.“²⁾ Széchy Károly szerint meg kellett volna világítanom Tóth Farkas életének és munkásságnak főbb mozzanatait, hogy talán mást nyomra vezessek.³⁾ Tóth Farkas az irodalomtörténetből ismeretes egyéniség; feldolgozott munkákban van szó róla, kivált Csaplár Benedek a Révai életében bőven foglalkozik vele. Ezt én igen jól tudtam s épen ezért nem tartottam szükségesnek életéről írni. Hiszen Csaplár munkája közkézen forog, s nem oly ritka könyv, hogy ebből kivonatokat készítsék, annál kevésbbé, mert a szóban forgó rotunditásról úgy sem mondhattam volna semmit sem.

A praeteritio sokszor igen ügyes szónoki fogásnak bizonyúl, de Széchy Károly nagyon gyanusan használja. Apróságokat, úgy mond, számba sem vesz, hogy aztán a kifejezések világos értelmét elferdítse, sőt tagadjon szemmel látható tényeket. Szükségtelen valamenynyit felsorolnunk, csak a kézzel foghatókra mutatunk. „A 43. levél jegyzetében — írja Széchy Károly — a zemplényi nótáriusságra nézve az 54. sz. levél Kazinczy-féle jegyzetére utal (t. i. a szerkesztő), *a hol arról egy szó sincs.*“⁴⁾ Pedig csak a vak nem látja. Az I. kötet 78. lapján az 54. sz. levélhez két csillag alatt ezt írja Kazinczy: „Kazinczy 1784. okt. 13-án az öreg Orczy által Abaújvármegyének Vicsze-Nótariusává; 25-kén pedig az ifjú Orczy által Törvény Tábla Bíróvá tétetett.“⁵⁾ Erre van hivatkozás és ezt Széchy Károly nem találta. Ha ez sem eltagadása a szemmel látható dolognak: nem tudjuk mi az. És még ő mer felszínességgel, könnyelműséggel, vakmerő ráfogással és lelkiismeretlenséggel vádolni valakit!

¹⁾ Kazinczy F. Lev. II. k. 468. l.

²⁾ U. o. 601. l.

³⁾ Széchy K. czikke, u. o. 539. l.

⁴⁾ U. o. 523. l.

⁵⁾ Kazinczy F. Lev. I. k. 78. l.

Továbbá megró azért, mert Spielenberg Pált a Martinovics-pörben elfogottak védő-ügyvédjének mondom. Fraknoi előadja, hogy miután a foglyokat felszólították: válaszszanak maguknak védő-ügyvédet, többen megnevezték védőjüket, tiz fogoly pedig hivatalból kért magának védőt s így „ez utóbbiaknak a kir. tábla Spielenberg Pált rendelte védő-ügyvéddül.“¹⁾ Tehát nagy hiba az, hogy én Spielenberget az elfogottak védő-ügyvédjének mondom? A 396. számú levél²⁾ czímzésében Kazinczy tollhibából így írja Ráday Gedeon czímét, a ki már akkor gróf volt: „à M. M. le *Baron* de Ráday.“ Erre a lap alján megjegyzem, hogy a *Baron* tollhiba e helyett: *comte*. Széchy Károly szerint elő kellett volna adnom, mikor kapta Ráday a grófi méltóságot. De hát nem tudja-e azt mindenki, a ki az irodalomtörténetet ismeri? Hiszen, ha még ilyet is ízről-ízre elmondana a szerkesztő: vége-hossza nem lenne aprólékos jegyzeteinek. Ez lenne aztán igazán üres szószaporítás, henye fecsegés. Előbb nem volt szükség semmiféle jegyzetre, mert Kazinczy nem tévesztette el, itt is csak a tollhibát kellett helyreigazítanom. Legjellemzőbb azonban Széchy Károly észjárására a következő megjegyzése. Kazinczy Lászlónak 20. sz. levelében szó van Bay *patvaristájáról*. Én úgy okoskodván, hogy ez a patvarista Kazinczyéknak talán távoli rokona, vagy olyan, a kiből később neves ember is válhatott, megemlítettem a jegyzetben, hogy kilétét *gyantani* sem tudom. Erre Széchy Károly nagy páthosszal azt kérdé: kit érdekel ez a patvarista, hisz ez éppen annyi volna, mintha Kazinczynak szabója vagy vargája után kérdezősködném.³⁾ Megvallom, nem tudtam, hogy Széchy Károly a patvaristát meg a szabót és vargát egy pórázon vezeti. Ez aztán nagyszerű korismeret!

Kazinczynak Kis Jánoshoz 1793. jul. 17-én írt levelében, az *utólagos* átdolgozásban, a melyet a széphalmi mester kiadásra szánt, ezeket írja: „Miért kellene a virrongóknak is veszteni, ha nem úgy virrongának, mint R. és Sz. s B. és R.“⁴⁾ Ismeretes a polemia, a melyre Kazinczy czéloz; de azt is tudtam, hogy ő e levelet *később* írta s Baróti Szabó nevét jobbadán *Barótinak* írja. Ezért gondoltam

1) Martinovics és társainak összeesküvése. Budapest, 1880. 337. l.

2) Kazinczy F. Lev. II. k. 250. l.

3) Széchy K. czikke, u. o. 524. l.

4) Kazinczy F. Lev. II. k. 301—302. l.

a rövidítést így egészíteni ki: „Révai és Szemere, Bacsányi és Rájnis.“ Lehet, hogy tévedtem, de úgy hiszem, ez a tévedés korántsem oly súlyos hiba, mint a milyennek Széchy Károly feltünteteti, rosszul hivatkozván a helyre, a hol az előfordul¹⁾, mert az nem az I., hanem a II. kötetben olvasható.

S most jön aztán csak az igazi könnyelműségek sora.

Kazinczy László 1782. jul. 17-én kelt levelében leírja, hogy temetésen volt s így vezeti be leírását: „Hogy ment tehát véghez a solemnitás?“²⁾ Erre a jegyzetben ezt írtam: „Kinek a temetéséről emlékezik itt László, nem tudjuk eldönteni. A 32. sz. levélben azt írja, hogy vette bátyjának Podmaniczky Lizi halálára írt verseit. *Lehet*, hogy ennek a temetését írja le László e levelében.“³⁾ Széchy Károly siet összes genealogiai tudományát kitárni, s arra a következőkre jut, hogy Kazinczy László nem erre a temetésre czéloz s így okoskodik: „Hát egy esztendő folyamában Podmaniczky Lizin kívül más meg sem halhatott?“ Erre azt kérdjük: Hát mindenki halálára kellett Kazinczynak verset írnia? Miért nem lehetett azt gondolnom, hogy az ott felhozott két tárgy némi összefüggésben van egymással s úgy vezetnem be a valószínű föltevést: „*Lehet...*?“ Ebben Széchy Károly tudományos nyegleséget lát, pedig ily teljesen mellékes dologban való föltevés sem nem árt, sem nem használ a kiadásnak. De Széchy Károlynak ilyenekkel van kedve törődnie, mint a ki a fától nem látja az erdőt. Én elismerem, hogy a Szilágyi Sámuelnél felhozott idézet tévedésből került ki tollamból, mert a mit Szilágyi mondott Kazinczynak, az nem az amerikai Podoc és Kazimir-ra, hanem Kazinczy első munkájára vonatkozik. Ha ilyen tévedést helyreigazít bárki: köszönettel fogadom, valamint a Kazinczy szerelmére vonatkozó tisztázást is.⁴⁾ De azt el nem ismerhetem igazságos kritikának, midőn a bíráló valószínű föltevéseimről úgy beszél, mintha azokat teljes bizonyossággal mondanám.

Szirmay Antal Kazinczyhoz írt 282. sz. levelében kérdi: „Hát egyetlen egy Fridriknek munkáját miért nem fordíthatnák magyarra?“⁵⁾

1) Széchy K. czikke, u. o. 525. l.

2) Kazinczy F. Lev. I. k. 36. l.

3) U. o. 545. l.

4) Széchy K. czikke, u. o. 540—544. l.

5) Kazinczy F. Lev. II. köt. 7. l.

Mivel a levél 1790. jan. 16-án kelt s mivel az után az *Orpheusnak* II. kötetében már van egy fordítás ily czímmel: „Azon okokról, a melyek szerint új törvényeket szabni vagy a régieket eltörölni lehetik“, s Kondé József is ugyanez évben adott ki Nagy Frigyes munkái közül egy fordítást: nem volt vakmerőség azt gondolnom, hogy talán Szirmay ösztönzésére láttak e fordítások napvilágot, mire a jegyzet következő soraiban utaltam is, azért írtam, hogy Szirmay erre a fordításra czélt. ¹⁾ Ugyane levélben van szó Báji *Patay Sámuelről*, a kinek életéről mit sem tudunk annál egyebet, a mit a jegyzetben elmondottam. ²⁾ Így hát nem ok nélkül írtam, hogy egészen ismeretlen író. Széchy Károly nagy diadallal kérdi: „Ugyan az Istenért, hogy volna egészen ismeretlen, mikor nemcsak Szirmay említi meg, de még Váczy is felfödözi . . . hogy volna egészen ismeretlen író, mikor *neve* a Danielik közkézen forgó életrajzi gyűjteményében is megvan?“ ³⁾ De tud-e Danielik csak egy árva szót is *életéről*? Vagy az olyan író, a kinek csak pusztá nevét említik s *egyetlen* munkája czímét: ismeretesnek tartjuk e? Ime Széchy Károly ítélőszéke előtt a könnyelműség példája.

Földi Jánosnak 1788. okt. 2. (és *nem* 1789. mint Széchy Károly nagy pontosan idézi) ⁴⁾ kelt levelében előfordul *Horváth János* neve. Én a jegyzetben úgy hívé, hogy ez az ismert egyházi író, a ki ekkor első éves theologus volt Pozsonyban. Nem tartottam valószínűtlennek s most sem tartom, hogy Horváth János egy, Földihez írt levélben üdvözölte Kazinczyt, vagy talán az előtt Pesten járván, megismerkedett Földivel. Ebből aztán Széchy Károly az ő szigorú logikájával úgy okoskodik, hogy „ebben a valószínűségben nagyon kevés a valószínűség“, mert — úgymond — „mikor Kazinczy 1789-ben Bécsbe ment, meglátogatta a pozsonyi kispapokat a várban: ekkor *kétségtelenül* fölkereste volna Horváthot is, ha már előbb *köszönő viszonyban* áll véle, hogy személyesen megismerje.“ S mivel Horváthról nem emlékezik sehol: ebből *határozottan* következteti, hogy nem az ismert egyházi író Horváth Jánosról van szó. ⁵⁾ Széchy Károly

¹⁾ Kazinczy Fer. Lev. II. köt. 7.

²⁾ U. o. II. k. 549. l.

³⁾ Széchy K. czikke, u. o. 534. l.

⁴⁾ U. o. 528. l.

⁵⁾ U. o. 529. l.

okoskodása olyan, mint már föntebb láttuk. Azért, mert Kazinczy nem említi: ez nem lehetett az ismert író? Széchy azt tartja, hogy Horváth János *köszönő viszonyban* állt Kazinczyval, de ez a levélnek egyetlen pontjából sem tűnik ki. Aztán Kazinczynak mindenkit föl kell említenie, a kivel csak találkozik? Igaz, ő gondosan meg szokta őrzeni ismeretségét, de hát egy nevet nem kifeledhetett-e a Dömének írt leveleiben is? És miért ne tehetnék föl azt is: hogy Horváth Jánossal, ha akart, sem találkozhatott Kazinczy? Hisz ennek száz oka lehet s még mindig nem lehet oly határozottan állítani, hogy az *én* és Földi Horváth Jánosa két különböző személyiség. Csak akkor lehetne oly nagy hangon beszélni erről, ha Kazinczynak a Földihez írt leveleit is ismernék: de ezek lappanganak maig is, vagy teljesen elvesztek. Az efféle kapaszkodás a szó valódi értelmében tudományos nyegleség.

Két más személyt említ ezután Széchy Károly, a kiről a jegyzetek készítése alkalmával nem tudtam semmit: Cseh-Szombatyt és Zilahyt. ¹⁾ Az elsőről nem tudtam, hogy a levélben említett *Szombaty* egy a *Cseh-Szombatyval*, mert hiszen erről a Szinnyi Repertoriuma is könnyen útba igazított volna. A másodikra vonatkozólag több helyen kerestem adatot, de sikertelenül. Széchy Károly erre azt meri mondani: nem igen hosszasan kutathattam. ²⁾ Hiszen természetesen, ha az ember tudná, hogy hol talál *első* sorban valami adatot a kérdéses személyre vagy tárgyra: könnyű volna a kutató dolga. De megnézhet száz gyűjteményt is és még sem talál semmi fogódzót: holott a százegyedikben minden adatot megtalált volna. De ebből azt következtetni, hogy nem igen hosszasan kutat valaki: teljességgel nem szabad. Például Kazinczy Édes Gergelyhez 1791. aug. 17-én írt levelében arra kéri Édes Gergelyt, hogy ne alkalmi költeményeket írjon, hanem a szívnek érzéseit, stb. és így folytatja: „Jó példával ment ebben elő egy Anonymus, a ki Webernél ez idén Stolbergből, Höltyből, Kleistből, Bürgerből fordított énekeket adott ki.” ³⁾ Ha az ember el nem találja, hol kutathat az anonymus szerzőre: felhányhat egy egész könyvtárt s még sem találja meg. És mégis ki meri azt állítani, hogy nem igen hosszasan kutatott?

¹⁾ Széchy K. czikke, 529. l.

²⁾ U. o. 530. l.

³⁾ Kazinczy F. Lev. II. k. 223. l., a rávonatkozó jegyzet u. o. 572. l.

Hanem azért Széchy Károly kifogyhatatlan a legszemenszedetebb vádakban. Azt állítja, hogy én egyetlen levelezést sem olvasok el¹⁾, a min okos ember bizonyára bosszankodva mosolyog. S miből következteteti ezt? Abból, mert Klaniczay Jánost én megtettem a Kazinczy visitatorának, holott Kazinczynak Péczelihez és Pethő Jakabnak Kazinczyhoz írt leveleiben föl vannak sorolva Kazinczy visitatorai. Nem is említve, hogy az első levelet a II. kötet bevezetésében²⁾ felhasználok s a jegyzetekben számos utalás van, a melyek Széchy Károly vádját fényesen megezáfolják, tehát a merő ráfogás Széchy Károly kétélű fegyverének bizonyul újra; de úgy védekedtem, hogy az e levelekben megemlített visitatorok valamelyike helyett talán Klaniczay szolgált valameddig. Elismerem, hogy rosszul vélekedtem, nem vevén fontolóra Klaniczay levelét. Vitéz Jánosra vonatkozólag pedig Beöthy után indultam³⁾ s azt véltem, hogy először pécs-kerületi visitator volt, — mit Beöthy valamely előttem ismeretlen adatból meríthetett s a mit Kazinczy egyszerűen elhallgatott, — s úgy lett győri inspectorrá. Ez is tévedés, beismerem.

De nem sokkal nagyobb tévedés-e azt állítani, hogy én Besztercebánya német nevét (*Neusohl*) mindenütt meghagyom Neusohl-nak a magyar tartalomjegyzékekben is nagyobb alaposág bizonyítékaként?⁴⁾ Széchy Károly még csak annyira sem méltatja a kiadást, hogy nem mondjuk mindenütt, de legalább csak ott nézné meg, a hol kifogást tesz valami ellen. Mert ha hosszasabban forgatja a Levelezés két kötetét: okvetetlenül reá kell jönnie, hogy a tartalomjegyzék *nem* magyar, hanem minden levél kelete úgy van adva, a hogy az illető levelekben olvasható. Láthatta volna mindjárt a 11., 15., 23. 25. stb. szóval *minden idegen nyelvű* levél tartalomjegyzékéből. De azért Széchy Károly mást mer vádolni könnyelműséggel és lelkiismeretlenséggel.

Nem folytatjuk tovább. Az olvasó ítéletére bízunk, hogy a Széchy Károly bírálatának tenorjából vonjon következtetést a bíráló

¹⁾ Széchy K. czikke, u. o. 532. l.

²⁾ Kazinczy F. Lev. II. k. XV. XVI. l.

³⁾ A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. Budapest, 1887. II. k. 61. l.

⁴⁾ Széchy K. czikke, u. o. 533. l.

igazságszeretetére, alapos tudományára, logikai következetességére s egész rendszerére.

Van a két kötetben körülbelül *háromszáz* jegyzet, a melyekből az itt említettekén kívül még felhoz egy párt Széchy Károly, s jól lehet elismeri, hogy a „komoly kutatás“-nak és „alapos megokolás“-nak is van nyoma a jegyzetekben: ezeket egy árva szóval sem említi. Pedig ha több a megállható jegyzet, mint a megtámadható, azt hisz- szük, okos ember, ha egyenes úton jár az igazság kutatásában s a logikai okoskodásnak legalább csak az alapelemeivel tisztában van: nem ítélheti el a kiadás rendezőjét és szerkesztőjét *határozottan*. Hányad része az egésznek a megtámadott, de alig néhány kivételével szóba is alig jöhető jegyzetek száma? Vajjon milyen arány szerint alkotott Széchy Károly végleges ítéletet? Mindezt nem kérdezzük. Csupán azt az egyet jegyezzük meg, hogy a ki a mellékes szempontokból *ilyen* kifogásokkal áll elő s mégis megbízhatatlannak hirdeti az egész kiadást: az tegye le a bírálói tollat, mert annak forgatását a legnagyobb könnyelműség megkísérlenie.

VÁCZY JÁNOS dr.

Válasz a feleletre.

— Váczy János dr. urnak. —

.... Ne tovább; ismerlek egészen;
Nékem üres fecsegőt fest az üres fecsegés.

Kazinczy Ferencz.

A szerkesztő szivessége közölte velünk kéziratban Váczy János észrevételeit, hogy azok megjelenésével egyszerre adhassuk meg válaszunkat is. Köszönet érte! S e köszönetünket azzal fejezzük ki, hogy minél rövidebben felelünk arra *a semmire*, a mi hasztalanul törekszik *valaminek* látszani. Mert a láрма még nem tudomány, a hang még nem tehetség, ha csak birtokosa nem — énekes.

Váczy dr. nem énekel, csak rikkant. Lármája és hangja csattanósan igazolja azt a franczia közmondást, hogy a ki haragszik, annak nincs igaza. Ő pedig haragszik. Nemcsak haragszik, sőt dühöng, mi-

nek természetes és rendes kifolyása, hogy többször tudatosan, még többször öntudatlanul — *félrebeszél*.

Mert mi egyéb, mint ilyen félrebeszélés Váczy János abbéli követelése, hogy ő szabja meg a kritikusnak, minő legyen; ő szabja meg nekünk — *önmaga ellen*, hogy első sorban azt vizsgáljuk: hogy össze van-e gyűjtve lehetőleg minden adat, hűen van-e közölve a szöveg? ¹⁾

Biz ez sem czélunk nem lehetett, sem szándékunk nem volt. Nem pedig azért, mert mi jobban emlékszünk Váczy nyilatkozatára, mint ön maga, ki a mesebeli ember módjára maga alatt vágja a fát, mikor a *teljességet* emlegeti. Mert hogyan ereszkedhattunk volna a gyűjtemény teljességének bírálatába, a mikor még csak a két első kötete jelent meg; a mikor az első kötet bevezetésében a szerkesztő maga kijelenti, hogy a Kazinczy Levelezését teljesen összegyűjteni majdnem oly lehetetlen, mint bármely nyelvnek teljes szótárát megírni; ²⁾ azért nem dicsekszik véle, hogy gyűjteménye igazán teljes volna; ³⁾ a mikor a szerkesztő maga elismeri, hogy lehetnek, sőt hiszi, hogy még nem egy helyt lappanganak felhasználható levélbeli adatok; ⁴⁾ a mikor a szerkesztő maga megígéri, hogy ha ezután jutna oly levelek nyomába, a melyek már a szoros időrendbe bele nem volnának illeszthetők, azokat pótlék gyanánt fogja az egyes kötetek végén közölni. ⁵⁾

No már most hogyan döngethettünk volna olyan kaput, melyet a tulajdonos *előre* kinyitott? Mert mire mentünk volna, ha követeljük *Kazinczy László* leveleit 1792-től 1795-ig, melyekről maga Kazinczy Ferencz kijelentette, hogy nincsenek meg, ⁶⁾ de *talán* csak nála nem voltak meg; mire mentünk volna, ha keressük Kazinczy Ferencz levelét Krayniknéhoz, melyre Kazinczy László hivatkozik, ⁷⁾ melylyel Ferencz a Jeanettehez való viszonyát magyarázta ki; és mire mentünk volna, ha főlemlegetjük Kazinczy Ferencz leveleit

¹⁾ *Erdélyi Muzéum*. 139 l.

²⁾ *Kazinczy Ferencz*: Levelezése. I. k. XIII. l.

³⁾ U. o.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ U. o. XV. XVI. l.

⁶⁾ *Kazinczy Ferencz*: Magyar Pantheon, 203. l.

⁷⁾ *Kazinczy Ferencz*: Levelezése. I. k. 309. l.

Kacsándy Zsuzsánnához és Radvánszky Terézhez (hogy másokat elhagyjunk), melyek bizonyosan nemcsak nagy számmal voltak, de a széphalmi mester legérdekesebb levelei közé tartoztak, s minden valószínűség szerint mai nap is megvannak a rokonság kezeiben? Hiszen Váczy János eleve kinyilatkoztatta, hogy a gyűjtemény *nem* teljes, csak *lehető* teljes; a lehetőséget pedig egyedül az Uristen határozhatja meg!

Hát már most hol van itt, az előleges kijelentésben és utólagos követelésben logika?

Vagy hogyan ereszkedhattünk volna a szöveg hűségének, illetőleg az eredeti levelek helyesírásig és pontozásig menő másolatának bírálatába, mikor a szerkesztő maga elismeri, hogy ez az eljárás a hasonló források kiadásában mai napság nem igen divatos;¹⁾ a mikor a változó styllal, helyesírással és pontozással Kazinczy styllja, helyesírása és pontozása is *ama forrongó időben szinte évről-évre változott*. A szerkesztő revisorának kell vala lennünk, hogy e képtelen kívánságnak megfeleljünk.

A mi szándékunk, nem volt és nem lehetett egyéb, mint vizsgálni azt, *a mi van és a hogy van*; vizsgálni, mint a hogy egész világosan és határozottan megjelöltük, az eddigi alaptalan és igaztalan magasztalások ellenében *azt*: ha vajjon e végtelenül fontos gyűjtemény rendezése egyfelől, jegyzetes és magyarázatos kiadása másfelől, annyi kritikai kutatással és annyi komoly tudással készül-e, mint a kiadó Akadémia tekintélye és a vállalat jelentősége megkívánja?²⁾ Mert a gyűjtemény hitelessége és megbízhatósága ezen dől el. S vizsgálataink eredményeként arra a meggyőződésre és megállapodásra jutottunk, hogy Váczy oly munkára vállalkozott, melyhez sem elég éber szeme, sem elég korismerete, sem elég széles tudása nincs.³⁾

Ez oly igazság, melyet megdönthetetlenül bebizonyítottunk, be egyedül az ügy szeretetéből és a vállalat érdekében, hogy részletesen megokoljak abbéli kérésünket, mikép a Kazinczy-bizottság gyakoroljon szigorúbb és szemesebb ellenőrzést szerkesztőjére, hogy a leve-

¹⁾ U. o. I. k. XIV. 1.

²⁾ *Erdélyi Múzeum-egylet kiadványai*, VIII. k. 508.

³⁾ U. o. VIII. k. 522.

lezés folytatása rendezettebb és jegyzetes magyarázata gondosabb és alaposabb legyen!¹⁾

Mert bizony pórul járna a fiatal kutató, ki Váczy rendezése és magyarázata után indulva és az Akadémia tekintélyének hódolva, e kiadást minden ízében hitelesnek és megbízhatónak fogadná el, abból a föltevésből, hogy a Kazinczy-irodalom e legújabb terméke, egyszersmind annak legújabb kritikai tisztázása is; hiszen reájönne az új fölfedezések egész sorára: hogy Kazinczy már sáros-pataki diák korában a beata domina consorsért kesereghetett, hogy kálvinista diák létére az eperjesi lutheránus főiskolának vagy igazgatójának ura és igen kegyelmes patronusa volt, kihez még az agg Fábri püspök is csak mint alázas szolgája közeledhetett; hogy Szilágyi Sámuel a széphalmi mestert, a *Kazinczy Pályája Emlékezetének és Toldy tanításainak* ellenére az *Amerikai Podoc és Kazimir* fordításának megjelenése alkalmából dicsérte föl, hogy Kazinczy 1789-ben *br. Prónay Júlia* miatt telett Bécsben, feleségül akarva venni, hogy a *gondszabadi bölcs* kiléte még fölfedezésre vár, ha ugyan örök titok nem marad; hogy... Eh, hagyjuk a példákat! Hiszen Váczy különös felfogása szerint az ő rendezése és magyarázata úgy se függ össze a hitelesség és megbízhatóság kérdésével; hiszen maga tudja legjobban, a mit ő állít és beszél, se nem hiteles, se nem megbízható!

Váczy mégis azt erősíti, hogy tollunkat nem az igazság vezérli, hanem az írói viszketegség, hogy *megmutassuk, mennyire járatossak vagyunk a történeti, világirodalmi, heraldikai, genealogiai, nyelv és philosophiai tudományokban,*²⁾ ámbátor a *logikai ismeretek alap-elemeit* nagyon gyöngén tudhatjuk; míg később, az Orpheus kérdésében azt mondja, hogy a helyest is elferdítjük, hogy a magunk *szigorú logikai gondolkozását minden ok nélkül fitogtassuk.*³⁾

Hát már most hol van e két feje tetejére esett, egymásnak ellenmondó állításban a logika?

Minket édes-keveset érdekel, hogy Váczy miként vélekedik rólunk; de egyet minden esetre meg kell engednie, hogy vagy az egyik, vagy a másik mondása áll, csak az ő logikája az, a mi meg nem állhat.

¹⁾ U. o. VIII. k. 544.

²⁾ *Erdélyi Múzeum.* 141. l.

³⁾ U. o. 144. l.

Váczy János a maga tehetetlen vergődésében felemlíti, hogy elítéljük őt, mint a kinek sem elég éber szeme, sem elég korismerete, sem elég széles tudása; aztán nagy hadonázva kérdi: miből következtetjük, hogy nincs *elég korismerete?*¹⁾ Mindenesetre megindító szerénység, hogy az *éber szemről és széles tudásról* önmaga lemond; de okosabbat cselekszik vala, ha az elég korismeretet sem követeli magának.

Nem emberies dolog ugyan, hogy az egyszer elejtett vadat újra összelövdözzük: de mentségünk lehet, hogy Váczy maga kényeszerít reája.

Miből következtetjük? Nemcsak következtetjük: de be is bizonyítottuk egy hosszú tanulmányal, 38 lapon keresztül, az adatok egész halmazával. Megolvashatja a közönség ismét, ha tetszik.

Tizenhat levél ellen tettünk kifogást.

Állítottuk, hogy Váczy oly leveleket, a melyek a Kazinczy gyűjteményében maradtak, bár nem hozzája szóltak, a címzés hiányában egyszerűen Kazinczynak tulajdonít; s reámutattunk a Szathmáry Király György, Carlovsky János és Fábri Gergely levelére.²⁾ Váczy most azt feleli, hogy az illető levelek iránt neki is kétsége volt, azért tett melléjük kérdőjelet: de mert előde felvette, nem volt bátorsága mellőzni őket.³⁾ Épp oly megdöbbenő, mint csodálatos, hogy mennyire nem emlékszik a szavára, a dolgára. Még 1891. novemberében e három levél közül a saját vallomása szerint a szerkesztés alkalmából csak a Carlovskyéra volt kétsége, melynek téves közlésére *Ballagi Aladár* is figyelmeztetette a kötet megjelenésekor; de elhagyni nem merte, mert elődje is fölveendőnek tartotta; s a *valószínűség* sem hiányzott a dologban.⁴⁾ Ez a valószínűség pedig mily szembe-szökő, annak bizonyossága lehet, hogy Carlovsky a sárospataki diákot: „Spectabilis ac Generosissime Domine, Domine ac Patrone longe Gratosissime“-nek szólítja s ennek megboldogult feleségéről beszél. Most, bírálatunk megjelenése után, újabb vallomása szerint már mind a három levél iránt kétsége volt, azért tett mel-

1) *Erdélyi Múzeum.* 145. 1.

2) *Erdélyi Múzeum-egylet kiadványai.* VIII. 509. 510.

3) *Erdélyi Múzeum.* 142. 1.

4) *Egyetemes Philologiai Közöny.* XV. évf. 976.

lējök kérdőjelet,¹⁾ holott csak a Szathmáry Király György levele mellett fityeg a kérdőjel: sem a Carlovsky, sem a Fábri levelénél, sem a szövegben, sem a jegyzetben nincs; Váczy meg sem értette, úgy közölte őket. Most elismeri, hogy e három levél *inkább a jegyzetben lett volna helyén.*²⁾

Hát már most hol ez eljárásban a logika? Hol van e kétféle vallomásban az igazság?

Állítottuk, hogy a Belezny Miklós harmadik levele kérdéstelelenül Kazinczy Ferencznek és Dénesnek szólott, a melléje vetett kérdőjel hiábavaló és felszineskedő fontoskodás.³⁾ Most Váczy hallgat róla, ennél fogva elismeri.

Állítottuk, hogy Kazinczy László öt levelét hibásan állapítja meg.⁴⁾ Váczy elismeri, hogy *mi megállapítottuk és ő megnyugszik e megállapításban.*⁵⁾ Csak egyre, a 22. számúra van megjegyzése. Mi e levélről, egyfelől összevetve a megelőző és következő levéllel, másfelől kiindulva tartalmából, kifejtettük: hogy vagy azt kell hinnünk, hogy László írta, talán a 90-es évek elején, mikor Csehországban, Kutenbergen volt állomáson; vagy azt kell hinnünk, hogy *a levelet ő kapta, ekkor kaphatta a kelet idejében is, 1782-ben, s elküldötte bátyjának, de a kísérő sorai elvesztek, mint a jegyzetek között adott két levéltöredék mellől is.*⁶⁾ Váczy még 1891. novemberében azt hitte, hogy e levél tévedésből került mostani helyére, mely ellen Ballagi Aladár is kifogást tón a kötet megjelenésekor:⁷⁾ de most, bírálatunk megjelenése után inkább azt hiszi, hogy e levelet valaki Kazinczy Lászlóhoz írta, s ő ezt bizonyosan néhány sor kíséretében elküldötte testvéreinek. E szerint tehát e levél mellől éppen úgy, mint a jegyzetben közölt két levél mellől hiányzanak a kísérő sorok.⁸⁾ Egyszerűen és röviden az a megjegyzése, hogy meghajol érvelésünk előtt.

Állítottuk, hogy Váczy Kazinczy László leveleit a II. kötet

¹⁾ Erdélyi Múzeum. 143. l.

²⁾ U. o. 143. l.

³⁾ Erdélyi Múzeum-egylet kiadványai. VIII. k. 510.

⁴⁾ U. o. VIII. k. 511—515. l.

⁵⁾ Erdélyi Múzeum. 143. l.

⁶⁾ Erdélyi Múzeum-egylet kiadványai. VIII. k. 517—518. l.

⁷⁾ Egyetemes Philológiai Közöny. XV. évf. 977. l.

⁸⁾ Erdélyi Múzeum. 144. l.

elején össze-vissza közli.¹⁾ S elismeri, hogy két levele csakugyan rossz helyre van téve;²⁾ de elhallgatja, hogy e két levél összeütközik a szomszédos levelekkel. Kazinczy László 1790. január 9-én Uj-Gradiskáról, a következő lapon, január 14-én Kuttenbergből, január 22-én már Kobashból, február 12-én Szinyáról, február 23-án már megint Kuttenbergből ír: a mi igazi ördöngösség az akkori közlekedési viszonyok között. Mert a horvát-szlavon határról Csehországba meg vissza ily hipp-hopp féle módon ugránozni merő képtelenség. S Váczynek nem volt annyi földrajzi ismerete, hogy e képtelenséget észre vegye. Most aztán vergődik és Gonosz Pistaként tagad.

Aztán a jegyzetek birálatára térve át, a sok apró tévedés közül felsoroltunk *tíz* kisebb baklövést, csakúgy mellékesen. Váczy feléről mélyen hallgat, felére megjegyzést tesz: de minő szerencsétlen vergődéssel, beszéljenek a tények!

Kazinczy László a 43-ik levélben bátyjától azt kérdi: „Hát a *zempléni nótáriusság* mibe van?“ Váczy a jegyzetben az 54-ik levél Kazinczy-féle jegyzetére utal, a hol állításunk szerint arról *egy szó sincs*.³⁾ Váczy azt feleli, hogy csak a vak nem látja, mikép Kazinczynak arra a jegyzetére van hivatkozás, melyben fölemlíti, hogy az öreg Orczy őt 1784-ben *Abauj-vármegye* vice-nótáriussává, az ifjú Orczy pedig október 25-én törvény táblabíróvá tette.⁴⁾ Hát hol találja meg ebben a legszemesebb ember is a *zempléni nótáriusságot*? Toldy nagy művében, „*Kazinczy és korában*“ elbeszéli, hogy a *zempléni főjegyző*, Szirmay Antal, mint játszta ki Kazinczynkat, ki helyett *Kaposy Mihály*, a főjegyző irnoka lőn a rendes aljegyző, Kazinczy pedig csak a tiszteletbeli; mindamellert felesküdt és néhány jegyzőkönyvet vezetett, míg az abauji tisztújítás után átment e megye szolgálatába.⁵⁾ Ime, *ez a zempléni nótáriusság története!*

Váczy Spielenberg Pált a Martinovics-pörben elfogottak ügyvédjének mondotta; megigazítottak, hogy a szegények védője volt; mert hiszen valamennyien elfogottak voltak, a Kazinczy-testvérek ügyvéde pedig Sárói Szabó Sámuel; mire elismeri, hogy Spielenberg

¹⁾ *Erdélyi Múzeum-egylet kiadványai*. VII. k. 519. l.

²⁾ *Erdélyi Múzeum*. 144. l.

³⁾ *Erdélyi Múzeum-egylet kiadványai*. VIII. k. 523.

⁴⁾ *Erdélyi Múzeum*. 146. l.

⁵⁾ *Toldy Ferenc*: *Kazinczy és kora*. 53. l.

azok védője volt, kik *hivataltól* kaptak ügyvédet.¹⁾ No ezek — a *szegények* voltak!

Váczy érvelése még mulattatóbb a Ráday-kérdésben. A Kazinczy Ferencz czímiratát „le baron de Ráday“ a 396. levél alatt megigazítja: „tollhiba comte helyett“; mire megjegyeztük, hogy inkább azt kell vala felvilágosítania, hogyan van az, mikép az öreg úr másfél kötetben keresztül bárónak írja magát alá, majd egyszerre *gróf* idősb Ráday Gedeon. Váczy azzal a kérdéssel felel: „Hát nem tudja azt mindenki, a ki az irodalomtörténetet ismeri, mikor kapta Ráday a grófi méltóságot?“²⁾ Ha tudja mindenki, hogy a Ráday család mikor emelkedett báróságra, mikor grófságra, akkor miért kellett a tollhibát megigazítani? Hol itt a logika? mert vagy tudja és akkor a kijavítás fölösleges, vagy nem tudja és akkor a *lényeget* kell felvilágosítani.

Váczy, a mint ismételve láttuk, erős hadilábon áll a logikával, következetes összeütközésben az igazsággal. Kazinczy L. a 20-ik levél útleírása szerint *egy csomó* emberrel, köztük a Bay patvaristájával jöven össze, Váczy ezt az egyet *nagy fontosan* jegyzésbe vette és eme feneketlen bölcseségre fakadt: „Ki lehetett ez a patvarista, *gyanítani sem tudjuk*.“ Mi felsorolva a levél szerint, kiket annak írója megemlít: a bajai tiszttartót, a dömsödi szabót, a tassi Bemács Zsigmondnét, a pataji papot, Gorzont, a hajósi esküdtet és a halasi kúnt, azt vetettük oda, hogy a jegyzet czéltalanságát és értelmetlenségét feltüntessük, miért nem kérdezi *ezeket*? Mert Váczy meg lehet győződve, hogy a Kazinczy életére és a magyar irodalom fejlődésére, valamennyi épp oly fontos személyiség, mint a Bay patvaristája, — azaz *semmi*. Azért kit érdekel az a patvarista?³⁾ Váczy szerint mi ezt írjuk: „*hogy ez éppen annyi volna, mintha Kazinczy-nak szabója vagy vargája után kérdezősködném*.“⁴⁾ S megvallja, nem tudta, hogy Széchy Károly a patvaristát, meg a szabót és vargát egy pórázon vezeti. Vezeti bizony — Váczy, kinek költői világa és légköre talán a szabó és varga műhelye: de *mi nem*. Mert abban a nekünk tulajdonított pongyola mondatban *egyetlen szó sem a mienk!* Hát hol itt az irodalmi tisztesség?

¹⁾ Erdélyi Múzeum. 147. l.

²⁾ Erdélyi Múzeum. 147. l.

³⁾ Erdélyi Múzeum-egylet kiadványai, VIII. k. 524—525.

⁴⁾ Erdélyi Múzeum. 147. l.

A Kazinczy említette irodalmi virrongásban az ő rövidítéseinek kiegészítésére, hogy R(évay) és Sz(emere) B(acsányi) és R(ajnis) — megjegyeztük, hogy Szemere helyett Szabónak kell állnia.¹⁾ Váczy azzal védekezik, hogy mivel Kazinczy a levelet később átdolgozta, mivel a Baróti Szabó nevét rendszerint Barótinak írta: azért gondolta ő a rövidítést úgy kiegészíteni.²⁾ Nem az a kérdés, hogy miért gondolta, hanem az, *hogy botlott*. Mert Szemere a polemiakor csak ő, a Kazinczy levelének keltekor csak 8 esztendő volt, így az írónak még nem virronghatott!

Aztán kimutattunk *huszonhat* nagyobb tévedést, több kisebb tévedéssel kapcsolatosan; s helyreigazítottuk rövidebb-hosszabb fejtegetéssel, néha lapokon át. Valamennyi a Váczy irodalomtörténeti tudásának és korismeretének fogyatékoságára vall, mert a *meglevő* irodalomban valamennyire kellő felvilágosítást kaphatott volna. Váczy e 26 nagyobb tévedés közül észrevételt teszen hatra, épp annyi logikával, mint a mennyi őszinteséggel, a miként azt fentebb is bebizonyította.

Hibáztattuk, hogy a Tóth Farkas életére nem adott felvilágosítást; s hivatkoztunk a Danielik és Csaplár könyvének megfelelő lapjaira: Váczy most, e hivatkozás *után*, azt feleli, hogy Tóth Farkas ismeretes egyéniség.³⁾ Csaplár bőven foglalkozik vele. Hát Szilágyi Sámuel nem ismertebb egyéniség, Kazinczy magyar Pantheonja, meg Pályája Emlékezete és Toldy költészeti kézikönyve, meg a „Kazinczy és kora“ műve nem forog inkább közkézen, mint a Csaplár csonka és száraz monographiája; mégis megkísértette Szilágyi Sámuel, még pedig nagy baklövessel ezek ellenére felvilágosítani. Hát hol itt a következetesség? Hol itt a logika?

Hibáztattuk, hogy abból, mert Kazinczy L. 1782. július 17-én egy sziráki temetést leír, és abból, hogy több, mint egy esztendő múlva, 1783. szeptember 1-én jelenti, hogy megkapta bátyjának a Podmaniczky Lizi halálára írott verseit, *a temetés leírása után* azt következteti, hogy „a szóban forgó halotti pompa Podmaniczky Lizinek rendezték.“ Azt kérdeztük, hogy hát egy esztendő folyamában más meg sem halhatott? S bebizonyítottuk egyenes és összetett

¹⁾ Erdélyi M. egyll. kiad. VIII. k. 525. l.

²⁾ Erdélyi Muzéum. 146. l.

³⁾ Erdélyi Muzéum. 146. l.

bizonyítékokkal, hogy az a temetés *férfinak, nagy halottnak, az utolsó Királyfalvi Róth Tanásznak temetése volt.*¹⁾ Váczy feleletül azt adja: „Hát mindenki halálára kellett Kazinczynak verseket írni?“²⁾ S ez értelmes beszéd? Ez logika? A mi kérdésünkéből nem az következik, hogy Kazinczynak mindenki halálára verset kellett írnia: hanem az, hogy Váczy oly könnyelműen, oly gyöngé alapon ne tegye a maga föltevéseit és állításait!

Hibáztattuk, hogy a Földi levelebeli Horváth Jánost egynek veszi az ismert egyházi íróval; s bebizonyítottuk összetett bizonyítékkal, hogy ez merő képtelenség; hiszen Földi és Horváth kora közt 14 évi különbség volt, hogy Horváth még Dunántúlról ki nem mozdult, hogy Kazinczy Pozsonyban, Bécsbe menet, föl nem kereste, leveleiben soha nem említi, pedig megfordult a pozsonyi kispapok között és Dömével levelezett is. A mi az *ő természetéből* csak úgy érthető, hogy a Földi és Váczy Horváth Jánosa két különböző egyéniség.³⁾ Váczy hasztalanul facsarog ez érveink ereje ellen, még hasztalanabban erősíti, hogy „*mi azt tartjuk, hogy Horváth János köszönő viszonyban állt Kazinczyval?*“⁴⁾ De hát az istenért! Nemcsak megérteni és okoskodni, de olvasni sem tud Váczy? Mert ebben az *egész állításban megint egy szó sem igaz.* Sőt ellenkezőleg, azzal bizonykodunk, hogy legyen meggyőződve Váczy, ha Horváth már 1788-ban tisztelteti Kazinczyakat, ha már előbb köszönő viszonyban áll vele, 1789. novemberében kétségtelenül fölkereste volna, hogy személyesen megismerje. A miből minden józan és egészséges logika szerint az következik: mivel pedig nem tette, *nem* Horváth, az ismert egyházi író tiszteltette Kazinczyakat, *nem* ő állott véle köszönő viszonyban.

A Szirmay Antal és Patay Sámuel kérdésében Váczy sokat magyaráz: de bizony hiában. Mert sem azt, hogy Szirmay egyetlen egy Fridik *munkái* alatt ennek *egyetlen* értekezésére célzott, sem azt, hogy Patay Sámuel egészen ismeretlen író volt, a tények ellenében ki nem magyarázhatja. Különben csalódik, ha azt hiszi, hogy Danielik Pataynak egyetlen munkája címét említi:⁵⁾ mert biz az

1) Erdélyi Múzeum-egylet kiadványai. VIII. k. 526—527.

2) Erdélyi Múzeum. 148. l.

3) Erdélyi Múzeum-egylet kiadványai. VIII. k. 528—529.

4) Erdélyi Múzeum. 150. l.

5) Erdélyi Múzeum. 149. l.

megnevezi *mind a két könyvét*, eredeti és fordított művét,¹⁾ a miről Váczy úgy látszik, semmit sem tudott s még ma sem tud, vagy azt kell hinnünk, hogy szándékosan állít megint olyast, *a mi nem igaz*.

A Zilai és dr. Szombathy személyére, a Kazinczy és Vitéz állására elismeri Váczy, hogy tévedett; de tüzsköl mégis ama megjegyzésünk ellen, melyet a Kazinczy-kérdésre való hivatkozással tettünk, hogy Váczy egyetlen egy levelezést sem olvasott el, még ha 4 levélből áll is, mint a Klaniczay-é; hogy vagy lelkiismerete nincs, vagy emlékezete, pedig a szerkesztőben mind a kettő gyökeres fogyatkozás. A lelkiismeretet és emlékezetet elengedi; de az olvasás ügyében nem is annyira vakmerően, mint merő-vakon azt kérdi: miből következtetjük ezt? Hát abból, a mint kifejtettük, hogy Klaniczayra kijelentette, mikép életéről semmiféle adatot nem sikerült földeríteni azon kívül, a mi a Kazinczyhoz irt leveleiben található:²⁾ pedig azt sem sikerült földerítenie. Váczy Klaniczayt megtette Kazinczy vizitátorának, holott maga Klaniczay megírja, hogy főnöke b. Prónay Gábor főigazgató volt; Juliát megtette ama jó módú ház gyermekének, kiért Kazinczy 1789-ben a telet Bécsben töltötte, ama homályos alaknak, kiről Toldy emlékszik, de kinek nevét sem tudja,³⁾ holott maga Klaniczay megírja, hogy Julia b. Prónay László leánay volt. Ha Váczy elolvasta vagy megértette volna a Klaniczay német leveleit, ha tudta volna, hogy Neusohl — Besztercebánya, (mert a dolog súlya ezen nyugszik, nem a vegyes vagy magyar tartalmi jegyzéken), nem keresi Klaniczayt *idegen* tankerületben, s nem épít a Julia személyére egy hangzatos, de az utolsó szóig hamis föltevést, melyet mint új és fontos fölfedezést állított oda *Toldyval* szemben! S ime, most úgy e Juliára építő föltevéséről, mint a Szilágyi Sámuelre vonatkozó tanításáról kénytelen bevallani, hogy tévedés, melynek helyreigazítását és tisztázását *köszönettel* fogadja.⁴⁾

De összegezzünk.

Kifogást tettünk *16 levél* ellen: Váczy *egyetlen egy* kifogást nem bir megdönteni.

¹⁾ *Danielik*: Magyar írók. Életrajzi gyűjtemény. II. k. Pest, 1259. 249. l.

²⁾ *Kazinczy Ferencz*: Levelezése. I. k. 575. l.

³⁾ U. o. 576. l.

⁴⁾ *Erdélyi Múzeum*. 148. l.

Felsoroltunk 10 kisebb baklövést; Váczy ötöt hallgatagon beismer, öt ellen védekezik, de *egyetlen egy* helyreigazítást meg nem czáfol.

Kimutattunk 26 nagyobb tévedést, melyek közül Váczy hatot menteget, hogy *miként* követte el, de helyre nem ütheti; hatról maga bevallja, hogy tévedés, míg tizennégyet teljesen agyonhallgat, ennél fogva elismeri: de *egyetlen egy* magyarázatunkat a tartalmi jegyzéket érintő mellékes allításon kívül, — meg nem gyöngítheti.

De mégis ismerjük el, a mi *érdeme* van. Valódi diadal-ujjongással említi meg, hogy az irodalmi virrongásról szólva rosszul hivatkozunk e helyre, mert nem az *I.*, hanem a *II.* kötetben olvasható,¹⁾ holott jól van idézve a *levél tartalma, kelte, a kötet lapszáma*; hogy a Földi kérdésbeli levele nem 1789., hanem 1788. október 2-án íródott;²⁾ holott jól van idézve a *kelet hónapja és napja, a levél tartalma, a kötet és lapszáma*: ennél fogva minden okos ember láthatja, hogy csak sajtóhiba lehet, a mi 142 petites jegyzet mindenféle idézésében igazán tűneményes kevés. Sajnáljuk, hogy Váczy nem vette észre, hogy az 507 ik lapon november — novemhernek, és az 543-ik lapon a cz cz — ez, eznek van szedve. Milyen diadalujjongással kiálthatott volna fel: hogy ítélhet egy akadémiai kiadásról az, ki még a betük között való különbséget sem ismeri!

Ime, a Váczy felelete a maga egészében és részleteiben!

SZÉCHY KÁROLY. *)

1) *Erdélyi Múzeum.* 148. l.

2) U. o. 149. l.

*) Ezzel a polémiát az Erdélyi Múzeumban befejezettnek nyilváníthatjuk. Szerk.

Irodalmi Szemle.

A reformáció Kassán. Oklevéltárral. Irta: Ifjabb *Kemény Lajos*. Kassa, 1891. — A mióta Révész Imre, a jeles kutató Erdősi Jánosról és Dévay Biró Mátyásról szóló tanulmányainak előszavában a protestáns egyház-történet művelése érdekében olyan lelkesen felszólalt, mert a magyar protestánsok *régi dicsősége* nemcsak a felekezetet, de az egész nemzetet érdekli, hiszen az ő erős meggyőződéseként nemzeti nyelvünknek és irodalmunknak újjá szülője, egy magasabb fejlődés pályájára emelője, azon indítója és vezérlője legnagyobb részben a protestáns egyház-történeti munka, mely a XVI-ik századból, egy-egy monographia keretében, a forrás értékű adatokat nyomozza és dolgozza fel, mint a milyen az ifjabb Kemény Lajos *kísérlete* is a kassai reformációról. Kísérletnek mondtuk, nem az angol *essay* értelmében, hanem a feladat *félmegoldása* tekintetében. Mert szívesen elismerjük ugyan ifjabb Kemény Lajosban a jó szándékot, el a szorgalmat, el az eredeti nyomozást: de szándékával nem áll összhangban a kivitel, szorgalmával és eredeti nyomozásával a siker. A monographia a tudomány bármely ágából csak akkor igazán értékes, csak akkor felel meg helyesen a maga természetének és az irodalom követelésének, ha az egyes kérdés teljes kifejtésében az adatok részletességével és bőségével az egész tudományosság fejlődéséhez az illető kérdés körére nézve, új adalékokat vagy új megvilágításokat szolgáltat. A czimbéli munka szerzője a kassai lakosság XVI-ik századbeli hitéletére, vallásos meggyőződésének átalakítására, valamint a magyarság és németiség versengésére ad ugyan néhány érdekes adatot, de sokkal kevesebbet, semhogy belőlük levont tételeinek kétségtelen erejű bizonyítékai lehetnének. Pedig határozottan ezek a részek a hét íves monographia legbecsesebb lapjai; a többi része még fogyatékosabb; úgy hogy ifjabb Kemény Lajos tanulmánya inkább *kivonat*, vázlatos kivonat, mint kidolgozott munka benyomását teszi reánk. Kétszeres érdeklődéssel vettük kezünkbe a könyvet, mert a kassai reformáció éppen abban az időben, melyet a szerző felel, 1526-tól 1562-ig, a magyar irodalommal a legszorosabban összefügg; így nemcsak *műveltség-történeti*, de még inkább *irodalom-történeti* nyereséget vártunk tőle, s mi főleg ebből a czélból olvastuk el. Talán megbocsátanók,

hogy *Achatiussal*, *Hensel* Jeromos kassai polgár fiával, kit eddig Kassa első reformátorának tartattak, nem foglal kozik, csak egyszerűen helyére állítja *Henkel* Jánost, kinek kassai életéről és szerepéről szintén részletesebb képet festhetett volna: de nem bocsáthatjuk meg, hogy *Dévay* *Biró Mátyás*, *Huszár Gál* s *Benczédi Székely István* kassai működésére, még inkább Tinódy Sebestyén kassai életére és a költő kassai pártfogójára, *Czeczey Lénárdra* kimerítő kutatást nem tett, sőt meg sem kísértette. Kemény ama reformátorokat csak röviden érinti, *Czeczey* Lénárdot csak éppen megnevezi, Tinódy Sebestyént pedig meg sem említi: holott a költő és pártfogója is protestánsok, jelentékeny kassai protestánsok voltak. S éppen ezek az író-reformátorokkal bírnának általános érdekekkel. Kemény még azt sem okolja meg, hogy miért írja *Czecezi* nevét Tinódytól és Sziládytól eltérve *Czeczeynek*, mikor a maga — idézte 1553-iki német követi útasításban is *Czeczey* áll? Ha Tinódyra kiterjeszkedik vala, talán földeríthet valami újat a költő házasságára, mert erős a gyanúnk: hogy Kassán nősült, kassai és szikszai vagyoni állapotára, *Czeczey*hez való viszonyára, halálára, pedig a kassai reformációról szólván Tinódyról hallgatni — mesterség. A munka e mesterség nélkül tartalmasabb és becsesebb volna! (Sz. K.)

Két történelmi monographia. — A történetírás és a történelem iránt való érdeklődés egyik legbiztosabb fokmérője a monographiák szaporodása. És ez nálunk az utóbbi időben nagyon örvendetes lendületnek indult. Vármegyék és városok egymással versenyezve iratják meg történe'müket, s ha erre valahol hajlandóság és áldozatkészség mutatkozik, alkalmas történetírókban sem volt eddigelé hiány. A közelgető ezredéves ünnepély még inkább buzdítólag hat erre, mert szében alig ünnepelheti meg egy-egy szép történelmi múlttal dicsekvő város vagy bármely vármegye a múltak emlékezetét, mint ha annak hű képét avatott kéz által megrajzoltatja s a jövő ezredév küszöbét a múltak tanulságain okulva, dicső emlékein lelkesülve lépi át.

A múlt év folyamán két helyi monographia vaskos kötete jelent meg: Heves vármegye történetének II. kötete *Szederkényi* Nándor, Eger városának orsz. képviselője tollából s Miskolcz városa történetének III. kötete dr. *Szendrei* Jánostól, az orsz. régészeti társulat titkárától. A folyó év dátumát eddigelé immár három nagyszabású monographia viseli homlokán: Gyulafehérvár történetének I. kötete *Kivády* Páltól, (volt dévai tanár, újabban a fehértemplomi főgymn. igazgatója), Arad vármegye és Arad sz. kir. város történetének I. kötete dr. *Márki* Sándortól (bp. egyet. m. tanár) s csak a napokban jelezték megjelenését Pozsony városa története I. kötetének dr. *Ortvay* Tivadar pozsonyi jogakadémiai tanár, akad. tag tollából.

A két első újdonság számba már nem mehet s a legutóbbi még nem jutván el hozzánk, ez idő szerint Gyulafehérvár és Arad történetét kívánjuk röviden ismertetni.

Gyulafehérvár történetét a honfoglalás ezredik évfordulójának emlékünnepére íratta meg a sz. kir. város közönsége, s ezzel a szép, de nem könnyű feladattal *Király Pált* bízta meg 1889. szeptemberi közgyűlésén. Hogy emberére talált, annak fényes bizonyossága az I. kötet két év alatt való elkészülése is, a mi csak úgy történhetett meg, hogy *Király Pál* már évek hosszú sora óta lelkesedéssel foglalkozott a tárggyal, Dácia történetével, a melyet az I. kötet felel. A II. kötet a középkori, a III-ik az újkori Gyulafehérvár történetét fogja tárgyalni. Mindenik egy önmagában is befejező egésznek képez, mert míg amaz a város történetét, mint a magyar királyság integralis részének, az erdélyi vajdaságnak és püspökségnek székhelyét fogja feltüntetni; emez (a III. kötetbe foglalandó új-kori rész) főképp mint az erdélyi fejedelemség fővárosának történetét van hivatva feltárni. E különböző korszakok határai oly élesek, hogy csak a történet folytonossága által kapcsolhatnák össze; a város mindannyiszor új alakot ölt, más és más, egymástól egészen elütő jellemű eszmék hatják át, a melyek mintegy megszabják történetének felosztását is. *Király Pál* erősen bizik magában (mi is szívesen előlegezzük a bizalmat), hogy az ezredéves ünnepélyre az utóbbi két kötettel is el fog készülni. Az I. kötet külön címet is visel: *Apulum*, Gyulafehérvár az ó-korban. Herodotnak, a történetírás atyjának tanuság-tételével kezdődik, a ki először vet világot hazánk történetére. A legelső nép, melyet itt ismerünk, az *agathyrsek* a Kr. e. V. században, jellemzetesen elevenednek meg *Király Pál* tolla alatt. Az ezeket követő *dákok* története, azoknak hadügye, meghódítatásuk *Traján* római császár által, már oly részletességgel van leírva, hogy a (nagy 8-adrét 432 lapnyi) vaskos kötetnek mintegy negyedrésztét tölti be. *Traján* oszlopának részletes leírása, remek domborműveinek értelmezése képezi ennek egyik nagybecsű fejezetét. Dácia meghódítása után (a Kr. u. II. század elején) a római tartomány védelmi központjául a mai Gyulafehérvár helyén épült *Apulum* választatván, ennek a története tulajdonképen az egész Dácia historiája. S e helyes felfogásból indulva ki, *Király Pál* sokkal nagyobb szabásúvá tette munkáját, mintha szűkebb határokat szab vala magának. S minthogy Dácia provinciájának története szoros összefüggésben van a hazánk más területén alkotott római provincia, a dunántuli Pannoniáéval is, így kerül művébe a rómaiaknak a mai Magyarország dunáninneni részén a markomannok s a Duna-Tisza közén a jazygok ellen viselt háborúinak története is (Kr. u. a II. sz. végén). Művének szorosan tárgyához tartozó részei: *Apulum* castrumának megalapítása, az ottani legiok élete, a castrum mellett keletkezett polgári telep (*Canabae*) leírása, a colonia és municipium *Apulum* megalapítása, közigazgatási kerülete, a daciai utak rekonstruálása, a hadi viszonyok beható ismertetése, a lakosság rendi felosztása, nemzetiségi viszonyai, a város kormányzata, egyesületei, (a mi czéheink ősei), a köz- és magánépületek, a köz- és magánélet, a vallási viszonyok, a temetők, a bányászat, a

pénzügyi kormányzat, a tartomány gyűlés, a pénzverő, külön fejezetekbe osztott, részletes és beható tanulmány alapján való megírása. A végső fejezet Dácia történetének utolsó felvonását, a megindult népvándorlás hullámverései csapkodását, a góthokkal vívott küzdelmeket s végül Dácia feladását s a római legiók kivonulását beszéli el. A római sasok a III. század végén jobb hazát kerestek, Dáciában a barbárság úté fel tanyáját. Apulum romjait benőtte az avar s századok zajlanak le, míg ismét polgárosult élet kezdődik ott. Ez új életet 600 év múltán már nemzetünk kezdi a régi romok felett, midőn a római sasok rég kihült fészkebe a magyar turul madár beköltözik. Király Pál nagybecsű és érdekes olvasmányul is szolgáló I. kötete után fokozott érdeklődéssel várjuk a magyar részeket.

Márki Sándor: Arad vármegye és Arad város története jóformán egy csapáson indul ki a Király Páléval. Az ő megyéje és városa is akkor és hasonló viszonyok közt s ugyanazon történetíró (Herodot) lámpavilágánál lép ki a régmúlt idők sötét homályából, mint a Király Pálé; miután a mai Arad területén (Erdélyt a magyar Alfölddel összekötő Maros völgyében) szintén az agathyrsek, majd a dákok, aztán a rómaiak váltják fel egymást az uralomban. De Márki még előbb mehet s az Arad vidékén talált kő-eszközök alapján írhat a kőkorszaki népekről, bemutathatja a magyarországi réz és bronzkorszak népeinek fennmaradt emlékeit s ezek után tér át történetük elbeszélésére. A népvándorlás hullámzása Arad területén is erőteljes volt; a rómaiak örökségén germán népek osztoznak ott: vandalok, gótok, gepidák; mignem a hatalmas hunok államalkotó ereje — rövid időre bár — megtöri és egy állammá forrasztja össze e laza népszigeteket. A hun birodalom megdőlése után a mai Arad vidéke újra a gepidák tartományának képezi magvát, mindaddig, míg az avarok a hun örökségben ezt is magokévé nem teszik. Az avar korszakban Arad vidéke jelentékeny szerepet játszott, avargyűrűk, földvárak nyomai (Csörsz-árka, Ördögárok), gazdag régészeti leletek (a szent-annai) tanuskodnak arról. Az avarok maradványait más uralaltáji rokon népekkel (kazarokkal, bolgárokkal) keveredve találja itt a magyar honfoglalás. Anonymus *vlach*-jai alatt pásztorkodó szlávokat ért Márki Sándor. A honfoglalás után Arad területe az Ajtony nemzetség birtokát képezi, vármegyévé szt. István alakítja. Nevét Márki a szláv *hrad* (vár) szótól való származtatás elvetésével Arad vezértől eredteti. Az Árpádok alatt legnevezetesebb történeti szereplése II. Béla híres 1135-ki aradi országgyűlése, a mikor a király megvakíttatása miatt a megelőző kormány főbb párthívei közül 68 urat lekasabolnak. A tatárjárás borzalmairól Arad vidékéről van leghivebb értesülésünk, mert a tatárjárás történetírója Rogerius mester maga is ott bujdosott. A vész elvonultával Arad területén is rohamosan épülnek a várak; ezekben laknak a „daliás idők“ (XIV. XV. sz.) kimagasló vezéralakjai, országos történelmünk több elsőrangú szereplője, kiknek élettörténetét Márki beleszővi

munkájába. De nemcsak ezekét, az Aradmegye területén élt összes ősi nemzetségek, birtokos nemesi családok, városok, helységek s azok lakossága reconstruálható történetét összeállítja, hogy egységes és hű képet adjon az egészről. Megelevenül Arad belső élete is azon fejezetekben, melyek a megyei életről, a közigazgatásról, törvénykezésről, a földesúr és jobbágy viszonyáról, a különböző foglalkozási ágakról, a földmivelés, bányászat, ipar, kereskedés stb. viszonyairól szólnak. Egyik legszebb fejezete a munkának, a művészeti, építészeti emlékekről, aztán a közműveltség fejlődéséről, iskolákról, a régi igriczekről, költőkről, írókról stb. szóló. — Az új-kor történetét Aradban a „földmivesek forradalma” nyitja meg, a hogy Márki a Dózsa-féle pórlázadást nevezi, híven ama felfogásához, hogy az nem egyszerű lázadás, de valóságos socialis mozgalom volt. Egy évtized múltán szláv nemzetiségi mozgalmak, „Jovan czar” szerb csapatai dúlják területét; ott mérkőznek velők Szapolyai vezérei s ott is verik le őket. Művének utolsó fejezete a XVI. század közepén Arad várainak (főképp Lippának) és területének birása felett vívott harcok leírásával foglalkozik. Korszakalkotó ez Arad történetében, mert ekkor (1541-ben) csatlakozik Arad a megalakuló erdélyi fejedelemséghez, midőn a Budáról száműzött Izabella királynét a szultán Lippára küldi, s egy évtized múlva 1551—1556-ban kerül a török hódoltságba. E mintegy kétezer évre terjedő időszakot öleli fel Márki Sándor Arad történetének I. kötete (nagy 8-adrét XIV. és 564. l.), a mely hosszú évek sora szorgalmas munkájával mélyreható komoly tanulmányról s az írónak tárgya iránt való igaz lelkesedéséről tanúskodik s a mellett nemcsak a történetkritika előtt állhat meg becsülettel, de írva is úgy van, hogy olvasása élvezetet nyujthat bárkinek. (Sz. L.)

A magyar könyvkereskedés története Erdélyben. Teutsch Ferenc drnak *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen* cz. művéből a befejező rész megjelent. Az előbbi részt nem volt alkalmunk látni; a most megjelent füzet a német könyvkereskedésnek 1700-tól a jelenkorig terjedő történetével foglalkozik. A szerző nem csupán a könyvkereskedői szaknak, mint üzletnek történetét vázolja, hanem ismertette a XVIII-ik század politikai hátterét, a könyvek s főként időszaki folyóiratok megjelenésének körülményeit adja elő, számos, kétségtelenül igen érdekes és becses adat kíséretében. Művének megvan tehát a szakszerű érdekessége, és az irodalomtörténeti, valamint a bibliografiai szak nem főlöszleges munkát nyert benne. Ámde meg kell jegyeznünk szerző rovására, — miután elismertük művének előnyeit — hogy a századok iránt való túlságos lelkesedésében helyenként bizonyos magyarellenes, vagy a históriai tényállás ellenére németbarát kitérésre ragadtatja magát, szóval e különben jóra való szakmunkába néhány helyen politikai tendenciájú, még pedig félreismerhetetlenül magyarellenes nyilatkozatok *csúsztak belé.* Így olvasunk a *magyar denuncziációról*; megtudjuk azt, hogy az első erdélyi magyar hírlapot, az *Er-*

délyi Magyar Hírvivőt Hochmeister, szász könyvnyomtató alapította, a mi szerző szerint második eset (az első a Heltaié), hogy a szász nép Erdélyben a magyar irodalmat jelentékeny előmozdításban részesítette. Az első erdélyi magyar hirlapot illetőleg az a megjegyzésünk, hogy azt ugyan Hochmeisternél *nyomtatták*, de biz' azt Fábíán Dániel táblai hivatalnok és Cserey Elek jog- és történettudós, itélőtáblai ülnök alapították, ők bocsátották ki a lapra az előfizetési fölhívást s a programot, melynek egyik legfontosabb pontja a magyar nyelv művelése volt; tehát az, a mit a szerző fölhoz, hogy Hochmeister Frigyes „a német munkaerőt az *idegen* irodalom szolgálatára is bocsátotta“, annyiban és úgy áll, hogy mint könyvnyomtató, német könyvnyomtatóit, előre megállapított munkadíjért az *Erdélyi Magyar Hírvivő* kinyomtatására is fölhasználta. Tehát nem szellemi erőről van itt szó, holott a szerző a dolgot úgy tünteti föl. Legalább is *furcsán* hangzik, a mit a szerző e század 30—40-es évek cenzurájáról szólván, állít, hogy „a kolozsvári magyar újságokkal szemben *kiméletesebb* eljárást tanúsítottak, ellenben a szász termékek szigorú fölügyelet és gyors megtorlás alatt állottak“. A legújabb korról szólván, a szerző a szász napilapokban minduntalan hangoztatott *magyarosítási* vádat emlegeti és érzékenykedik a magyar közoktatási kormány által az államellenes német tankönyvekkel szemben hozott tilalmak miatt. Teljes elismeréssel vagyunk a szerző művének jó oldalai iránt, de e főlemlített nemzetiségi túlzásait hibául rójuk föl neki. (*Gy F.*)

Meyer Wilhelm: *Der accentuirte Satzschluss in der griechischen Prosa vom IV. bis XVI. Jahrhundert nachgewiesen.* Göttingen, Deuerlich, 1891. — Meyer W. ebben a 28 lapra terjedő, Christ W. müncheni egyetemi tanárnak 60 éves születése-napja alkalmából készült üdvözlő íratban egy érdekes és fontos rhythmusi törvényt bizonyít be, mely az egész középkori görög prózában uralkodott, s mely a következőkben áll: A szótagoknak, melyek közvetlenül egy értelmi nyugvópont elé esnek, bizonyos rhythmussal kell bírniok; ennek a rhythmusnak azonban nem a hanghúzam, hanem a hangsúly az alkotó eleme; és pedig az utolsó hangsúlyos szótag előtt legalább két hangsúlytalan szótagnak kell állani, mint pl. *ἀπάντων ἀνδρώπων*; az utolsó hangsúlyos szótag után az alakulás tetszés szerinti, m. pl. *διαλέγονται ἀνθρωποι. ἄπας σοφός σοφίαν τιμᾷ.* A VI-ik század vége felé kifejldött a ket-tős daktylikus végződés mesterkéltisége (*διαλέγονται ἀνθρωποι*), melynek fő-képviselője Sophronios. Ha ezt a rhythmusi törvényt, melyet szerző az irodalmi anyag jelentékeny részének átkutatása alapján állított fel, majd az anyag teljes átkutatása is igazolni fogja, úgy az fontos segédeszköz lesz a byzantinusok megértéséhez és szövegkritikájához. (*P. V.*)

Rzach Aloisius: *Χρησμοὶ Σιβυλλιακοί. Oracula Sibyllina recensuit* — *Wien, Tempsky, 1891. XXI, 321. l.* — Mindenekelőtt szól előzői-nek munkálatairól, azután tárgyalja az úgynevezett sibyllai jóslatokat

tartalmazó kéziratokat. Főtörekvése az volt, hogy — a mint az eddig meg nem történt, — pontosan meghatározza a hagyomány mineműségét és értékét, s ez neki annyira sikerült, hogy könyve a sibyllai jóslatok ezentúli kutatóira nézve alapul fog szolgálni. Mivel a 14 sibyllai könyv igen különböző időkből való szerzői különösen az ó-testamentumból, a régiebb epikus költőkből és egymásból merítettek, szükséges volt ezt a szövegkritikára nézve sokszor igen fontos, háromszoros forrásanyagot pontosan és teljesen összehordani, a mit szerző kiváló mértékben teljesített. De legnehezebb része a munkának az igen romlott szöveg javítása, a mi Rzachnak ha nem is tökéletesen, de az eddigi szövegkiadóknál mindenestre nagyobb mértékben sikerült. (P. V.)

Franz Susemihl: Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandrinerzeit. Erster Band. Teubner, 1891. XVI, 907.

— A görög irodalom alexandriai korszaka mindeddig nem részeseült kimerítő feldolgozásban, melyre Susemihl vállalkozott először jelen könyvében. Főtörekvése oda irányult, hogy lehetőleg teljesen adja az anyagot, s hogy inkább alkalmilag utánnézésre, mint olvasásra szánt könyvet írjon. A rengeteg anyagot nem egymaga dolgozta fel, hanem az epigrammot Knaacknak, az orvosokat Wellmannak és a gazdasági írókat Odernek engedte át. Susemihl könyve tehát nem aesthetikai irodalomtörténet, nem is élvezetes olvasmány, hanem szükségét pótló, becses adatgyűjtemény. (P. V.)

A Comenius-irodalom köréből. ¹⁾ *Comenius Amos János* (családi néven Komensky) születésének 300-dik évfordulója küszöbén egész irodalma keletkezett a nagy iskola-reformátor életét és elveit ismertető műveknek. A német nyelven írt művek közt figyelmet érdemel Vrška könyve azért, mert részletesen tárgyalja a nagy iskolaügyi reformátor viszontagságos életét és irodalmi működését.

Szerző az első fejezetben eléggé hű képét adja a XVI. század utolsó és a XVII. század első éveinek. Aztán Comenius hazáját írja le. Születése helye kétes: Magyar-Bród vagy Niwintz. Mégis az előbbi látszik valószínűnek; ezt igazolja sirirata is, melyben ez áll: „Natus die Martii MDXCII *Hunnobrodo Morav.*“ Emellett Kučerának sikerült fölfedezni a m.-bródi levéltárban a város régi tervét, melyben egy utcza neve így jelöltetik: „A Komensky-(ház) mögötti utcza.“

Felsőbb tanulmányait Hernbornban (1611) és Heidelbergben végezte (1613). Amott nagy hatással volt rá a theológiában Alstedius J. H., kinek a bibliát tárgyaló mystikus magyarázatai az ifjú lelkét haj-

¹⁾ *A. Vrška* *Leben und Schicksale des J. A. Comenius*, Znaim, 1892. 160 oldal 17 képpel és a Comenius-irodalom jegyzékével.

A. Castens. Was muss uns veranlassen das Andenken des A. Comenius z. begehen? Znaim, 1892. 24 lap.

Comenius zehn Sittengebote. (110×80 nagyságu színnyomatu és falrafüggeszhető alkalmas kép)

landóvá tették a jövőmondásban való hitre, továbbá arra, hogy a bibliában megtalálja minden tudomány alapját, még a jogtudományét és az orvostanét is. Alsted főereje a prakt. paedagogika volt; s ugyanő figyelmeztette az ifjú theologust Ratachiusnak akkor feltűnést keltett Emlékiratára, mely a tanításmódszer javításáról szólt. Heidelbergben math. és földrajzi tanulmányokhoz kapott kedvet; ott szerezte meg a Copernicus főművének eredeti kéziratát is, a nélkül azonban, hogy felforgató alaptételével meg tudott volna barátkozni. Paedagogiai nézeteire Alsted mellett még Vives L., a kitűnő humanista volt nagy hatással, a ki különösen hangsúlyozta a könyvből szerzett bölcsesség helyett a természet talányszerű könyvét, a tapasztalás útját, s azt az elvet, hogy a tudományoknak csak annyiban van értékök, a mennyiben az életre hasznosak.

Tanulmányaihoz képest pappá lett a morvatestvérek egyik egyházában, Prerauban. A Prerauban töltött prédikatori négy év multán, közben pappá szenteltetvén (1616), Fulnekben lekipásztorkodott. Itt élte életének három nyugodt évét. Beutazta Magyarország egyes vidékeit, chartographiai tanulmányokat tett, s később (1627. és 45-ben) ki is adta hazája térképét a nagyobb városok képeivel. Elég praktikus ember volt arra, hogy Magyarországról méhkasokat vitessen s híveit a méhtenyészésre oktassa. Majd családalapításra gondolt: megnősült; de boldogsága nem soká tartott, mert a 30 éves háboru kitörvén, a fehérhegyi ütközet (1620) szerencsétlen lezajlása után megkezdődött a jezsuiták üldözése a protestánsok, s különösen a morva-testvérek ellen, kiknek Comenius egyik ifjú apostola volt. II. Ferdinánd bérencz-hadai 1621-ben felégették Fulnek városát s Comenius könyvtárát és kéziratait a piacz közepén tették a lángok martalékává. Szerencséjére, legnagyobb szorongásai közepette Zierotin Károly, Morvaország főkapitánya őt (és üldözött hitsorsosait) védelmébe fogadta s Csehország egyik uradalmába küldötte. Itt vesztette el a kegyes ember nejét és két gyermekét. Fájdalmát több apró iratban panaszkolta el. Itt írta „Világ Labyrinthusa és Szív Paradicsoma“ cz. művét, mely azóta cseh nyelven hét kiadást ért (az utolsót 1871-ben). Megjelent ez a mű holland, német és magyar nyelven is. Ez a mű a cseh próza-irodalomnak ma is egyik gyöngye.

1624 után sokkal szomorubb idők kezdődtek Comeniusra. Egy darab ideig Csehország hegyei közt bujdosott, 1628-ban pedig híveinek egy kis csapatjával Lengyelországba huzódott s Lissában telepedett meg. A morva egyház tanácsa az ottani gymnasium tanárává tette s 1632-ben az iskola újjászervezésével bizta meg, s rá négy évvel a rectori tisztelet ráruházta. Itt kezdé a középiskola főtárgyát, a latin nyelv tanítását reformálni. Megírta cseh nyelven nagy művét, *Didactica Magna*-ját; de nem adta ki, mert folyvást remélte, hogy hazájába visszatérhet. Az eredeti kéziratot 1841-ben találták meg Lissa levéltárában, s 1849-ben adta ki egy cseh társaság. Itt szerzette *Janua linguarum reserata*-

ját is, melylyel hirnevét örökre megalapította; s minthogy ez kezdőknek nehéz volt, írt hozzá egy pitvart (*Januae Linguarum Vestibulum*). Ehhez jöttek volna az Atrium (a terem, a főépület) és Thesaurus (a kincstár), mint a latin nyelv alapos megtanulásának segédkönyvei.

A „*Janua linguarum*“ nagy sikerei arra ösztönözték Comeniust, hogy a dolgok *Janua*-ját is megírja (*J. rerum*), a mi minden tudnivalóra kiterjeszkedvén, magában foglalt volna egy kis encyklopaediát, vagy a mint ő nevezte: *pansophiát* (világ-bölcsesség). A pansophiának szerinte vallásos célja van: azaz istenhez vezető Jákob-lajtorja; általa valósul meg e földön isten országa, a béke aranykora. Ez lett volna a három reális tartalmu könyv elseje. Másodiknak tervezte a *panhistoriát* (világtörténelem) a hat gymn. osztály számára 6 könyvben (I. oszt. Biblia-történet; II. Természetrajz; III. Találmányok története; IV. Kitünő erény-példák; V. A különböző vallások története; VI. A világtörténelem). Harmadik könyv lett volna az *egyetemes dogmatika*, a különböző bölceleti rendszerek tárgyalása.

A pansophia tervéből kiérzik a mysticismus háromságos analogiája, mert ő mintaképe a Mózes sátora, a Salamon temploma és az Ezekiel újból épült temploma. A pansophia hét lépcsője (foka) ez utóbbi templom hét részéhez alkalmazkodik.

A pansophia tervezettségét Comenius 1635-ben bejelentette a testvérek synodusának, sőt alaprajzát közölte egy angol barátjával (Hartlib) is, ki „*Porta sapientiae reserata*“ czimmel C. akarata ellenére kiadta Oxfordban (1637), s később újból Londonban, hogy a tudósok megvitathassák.

E mellett írta még következő három művét: *Physica*, *Astronomia*, s egy részét a *Faber fortunae*-nak. Ez utóbbi művét V. Baco hasonlevü műve mintájára szerző. 1641-ben barátja, Hartlib hívására már Baco hazájában látjuk, a hol azonban a politikai zavarok miatt semminemű reformba nem kezdhetett. Innen új pártfogójának (Geer Lajos) támogatásával Svédországba ment (1642), s pansophiája gyors kidolgozása végett dolgozóutársakat is vett föl; de velök nem sokra ment, s csak pátronusa nagy sürgetésére készült el a *Methodus Linguarum novissima*-val, melyet (1648-ban) Lissában adott ki.

Lissában még más műveket is adott ki: *Vestibulum latinae linguae. Grammatica Janualis. Atrium linguae latinae*. Legjelesebb ezek közt a *Methodus*.

1647-ben a morva-testvérek püspökévé választott. 1648-ban elveszté második nejét, s öt kis gyermekkel elmaradván, 1649-ben harmadszor is megnősült. Rákóczy György özvegye, Lorántfi Zsuzsánna és kisebbik fia, Zsigmond, Klobusiczky tanácsos útján, magukhoz hívták Comeniust, ki 1650-ben a fejedelemszöny birtokain (Skalicz, Puchóv falukban) élő morva-atyafiak látogatására ment. A meghívás célja az volt, hogy Comenius néhány év alatt a sárospataki kollégiumot újjá

szervezze, oly kikötéssel azonban, C. részéről, hogy „egyéb segédeszköz mellett rendelkezésére adnak és berendeznek számára egy könyvtárt, természettudományi és technikai cabinetet és egy könyvnyomdát.“

Ismételt hívásra 1650 őszen Patakra ment; s reformmunkája alapvonalait leírta „*Illustris Patakinæ scholæ idea*“ czímmel, mely 1651-ben jelent meg nyomtatásban. Hét osztályra tervezte az iskolát, melyben mívelni kell az *észt* bölcseségre, a *szívet* kegyességre, a *kezet* műkészségre és a *nyelvet* ékesszólásra. S.-Patakon adta ki következő dolgozatait: *De ratione studii*; *Praecepta morum* (erkölcsi nevelési értekezés); *Leges Scholæ bene ordinatæ* (iskolai szervezet). 1652-ben Rákóczy Zsigmond meghalt s a „Bodrogsparti Latium“-ban alig volt többé maradása a nagy mesternek. Ekkor írott levelében így kesereg ura halála fölött: „A népek üdvére rendelte volt a sors; s elvesztését nem csak mi gyászoljuk, hanem mindazok, kik tudják, hogy ily hős lelkek ritkán születnek.“ Az ifjú II. Rákóczy Györgyöt, Erdély fejedelmét pedig, távozása előtt *Gentis Felicitas* című művében felszólítja, hogy szabadítsa meg népét az osztrák hatalomtól s „legyen népének második Mózes, Dávidja, Salamonja, N. Károlya.“

Sok volt Comeniusnak az irigye, kik akár megkövezték volna. Az ifjúságot is hasztralan intette szorgalomra. 1654-ben, sok nehézség leküzdése után, *Januája* egy részét színpadra hozatta az ifjúsággal, s ez nagyobb ösztönt adott az ifjúság kedve és szorgalma élesztésére, mint eddigi kiadott szabályai. Iskolai drámáit nagyon megszerették, s azoknak a kéziratát ott hagyván, maga eltávozott; de azért a sárospataki iskola sokáig a legvirágzóbb maradt a prot. iskolák között.

1655-ben Lissába visszaköltözött, de nem sokáig maradhatott békében, mert az újból kitört háboruban a város leromboltatván, Comeniusnak is menekülni kellett; könyveit és kéziratait újból elveszítette, s egészen üres kézzel menekült Sziléziába, honnan patronusa (Geer Lőrincz) hívására Amsterdamba ment. E „gyönyörűséges“ városban élte le viszontagságos élete utolsó szakaszát. Nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki: egy csomó theol. iratot készített; lengyel bibliát nyomtatott, sőt, a mi fő, barátjai ösztönzésére összes didaktikai műveit kiadta egy vaskos folio kötetben, mely kiadásnak egy példánya egyetemünk könyvtárában is megvan. Akkora volt iránta a kortársak tisztelete, hogy a tengerész főnökök testülete összes műveinek egy példányát 500 hollandi forinttal váltotta meg.

Mysticismusra hajlandó természeténél fogva „*Lux in tenebris*“ czímmel kiadta három visionárius család (Kotter, Poniatovska és Drabik) jóvendöléseit is. Hitt a chiliastikus évnék 1672 vagy 73-ban leendő dicsőséges megvalósulásában. Ez a hit abban a korban olyan betegség volt, mint jelenleg a spiritizmus. Ide vonatkozó irata több is van. Munkássága közepette halt meg 1670-ben Naardenben (Amsterdam mellett). Halála után tiz évvel jelent meg *Pansophica metaphysicája* 1681-ben.

Sok időbe került, míg Comenius eszméi az oktatásban diadal-maskodtak, s míg érdemeit igazán elismerték. Hiszen Bayle Szótárában (1695) elismeri ugyan a „Janua“ halhatatlan voltát, de azért Didacticájáról azt mondja, hogy „je ne crois pas même qu'il y ait rien de practicable utilement dans les idées de cet auteur.“ *Adelung* 1785-ben „Az emberi boldogság története“ cz. művében úgy nyilatkozik, hogy „Comenius érdemeit sokan túlmagasztalták, s igen előnyös világitásba helyezték, pedig módszerét tekintve nemcsak gyenge korlátolt fő, hanem világcsaló „charlatan.“ *Herder* már Szent Péterhez hasonlítja Comenius-t. Érdemeit valóban csak a jelen kor kezdi méltányolni. 1891-ben Berlinben különböző nemzetiségű kitűnő paedagogusokból Comenius-társaság alakult, melynek czélja, hogy a Comenius szellemében hasson az ifjú nemzedék nevelésére és művelésére. Nagyon helyesen, mert Comenius gondolkodása és élete egyiránt általános jelentőségű volt; az ő szelleme nem egy népé, hanem Európa összes népeié, s valahol csak működött, csehek, lengyelek, svédok, magyarok, németek, angolok, hollandok közt: mindig az egész emberiség jóllétén dolgozott, mert szent hite volt, hogy az iskolák útján újáteremthetni az emberiséget. *Felméri Lajos.*

Athenaeum. A m. tud. Akadémia egy régóta sajnosan érzett hiány pótlására vállalkozott, a mikor az *Athenaeum* című *philosophiai és államtudományi* évnegyedes folyóiratot megindította. Az első füzetben, a mely e hóban jelent meg *Pauer Imre* egyetemi tanár szerkesztésében, a következő közleményeket találjuk: A philosophiai kutatás újabb segédeszközei, *Pauer Imrétől*; Magyarország alkotmányjogi átalakulása modern állammá, *Schwarz Gyulától*; A képegség, *Beöthy Zsolttól*; Az államjog methodológiájáról, *Nagy Ernőtől*; A képírás, *Pasteiner Gyulától*; Újabb áramlatok a természetphilosophiában, *Heller Agosttól*; A művészi phantasiáról, *Alexander Bernáttól*; végül az irodalom rovatában könyvismertetések.

A szerkesztő bevezető cikke, mint látszik, programja akar lenni, nem ugyan az *Athenaeumnak*, a mit nézetünk szerint magának az Akadémia II. osztályának vagy elnökségének kell vala megadnia az Akadémia nevében, hanem a folyóirat philosophiai felének és részének.

A füzet tartalmának részletes bíráló ismertetését máskorra hagyva, illetőleg másokra is, ezúttal csak két közleményre kívánok reflektálni.

Először a szerkesztő bevezető cikkére, melyben, úgy tetszik nekünk, hogy az innen-onnan 50—60 éve folyó és a mai philosophia módszerét és segéd-tudományait (ő segédeszközöknek nevezi) legalább is ignorálva, a természettudományoknak a történeti valósággal ellenkezésben azt az érdemet tulajdonítja, hogy — nem a *Bacon* és *Descartes* alapvető módszertani elméletei által kijelölt úton, hanem — „a helyes útra terelt (ki által?) kutatásnak egyszersmind azon segédeszközöket is sikerült fölismernie és hatalmába kerítenie“, a melyekkel csodálatos eredményeiket megszerezték. Ellenben — mondja a szerkesztő — „a phi-

losophia nem követte a jó példát és a philosophia ma is azon az úton bolyong, a melyen pályafutása kezdetén megindult, és ma is kizárólag azokkal az eszközökkel akar dolgozni, a melyekkel kétezer évvel ezelőtt megindított munkáját megkezdette“.

Ignorantia, avagy czélzatos szemhúnyás-e ez a beszéd, a mely, úgy látszik, semmit sem tud a Kant philosophiájáról és a philosophia azóta való elágazásairól, s a túlhajtott (Fichte-, Schelling-, Hegel-féle) speculatio és metaphyikálás köpenye alá szeretné keríteni az azóta nagyra nőtt *idealismust*, *ideal-realismust*, *sensualismust*, a *Benecke*, *Herbart*, ifj. *Fichte*, *Lotze* sat. és bizonyos mértékben önálló követőik, valamint a *Lazarus* és *Steinthal*, meg a *Völkerpsychologie* nagy seregben dolgozó munkásainak egész nagy irodalmát, önálló kutatásait, a szélső *empirismus* és *materialismus* szintén nagyszámú, elterjedt képviselőit nem is említve, de mindezeknek — az igazsághoz képest — egyként megadva, hogy az anthropologia, a physiologia, az ethnographia, az ethnologia, a művelődéstörténet, a moral-statistika által nyújtott s *időszerűen* elfogadhatóknak látszó tanvételeit kellő tartózkodással és föntartással fölhasználták, azaz e segédtudományok az idő szerinti vívmányait kellő figyelemben részesítették.

De a szerkesztő, mindenképpen föl akarván 1892-ben fedezni Amerikát, minde philosophia-történeti *tényeket* ignorálja, sőt egy lépéssel tovább is megy és úgy definiálja a philosophiát, „mint a végokok tudományát.“

Ezt az ő képzeletében létező várat aztán hatalmas ütegekkel megostromolja, s mikor kiszül, hogy a (nem létező) vár tarthatatlan, nagy diadallal tüzi föl az u. n. új módszer és új segédeszközök jelvényével fölékített zászlót és hirdeti, hogy jövőre másként, sokkal jobban lesz.

A józan és őszinte philosophia, p. o. a *Kanté*, tudunkkal nem olyan képzelődő, hogy a végokok megismerését, plane a végokok *tudományának* nevét vindikálja magának. Az újkori s részben a jelzett irányokat követő *philosophia* megelégszik avval, hogy tudja: mi a megismerés, mik a tényezői, föltételei, *határai*; folytatja e határokon túl a *Kant-féle postulatumok felüli speculatioval* s fölhasználja az *összes természetismeret* positiv, vagy legalább valószínűvé tett tétéleit, az *illető természetvizsgálók felelősségére*; de maga nem kontárkodik bele sem az anatómiába, sem a physiologiába. A természet és a psyche tapasztalati tényeit vizsgálja, az emberi megismerés korlátainál pedig folytatja e positiv tényekre épített gondolkodását, következtetéseit; bizonyít folyton, föl a legmagasabb speculatio köréig, az okosság és megismerés-, az érzelmek és phantasia-, az erkölcsi akarat és a vallás-erkölcsiség fenséges és egységes köréig igyekeztvén szárnyalni s őszintén bevallva, hogy *lényegig ható, végokokig terjedő, positiv megismerése semmiképen nincs*.

Sajnálattunkra, ugyanily korlátozott módon írhatjuk alá —r-nek azt a nézetét (126. s köv. ll.), hogy a magyar philosophiai irodalom *Kant* „Tiszta ész kritikájá“-nak eddigi hiányát *nem* „gyakorlati szükségletek éreztették volna velünk“; s nem azt, hogy „A tiszta ész kritikája“ forma és tartalom tekintetében egyaránt az eredetinek teljesen megfelelő hű fordításban került a magyar tudományos irodalom termékei közé.“ E kettős tiltakozásunkat, azt hiszszük, eléggé igazoltuk a multkor, e fordításról szóló munkánkban. (Lásd az Erdélyi Múzeum IX. k. 1—2. füz. 73—77. ll.) Ép oly kevésbé írhatjuk alá —r. amaz állítását, hogy Alexander Bernátnak *A tiszta ész kritikájáról* szóló tanulmánya elérte volna azt a célját, hogy „Kant gondolatainak fejlődéséről és ennek keretében történelmileg magyarázza meg e gondolatoknak nehezebben érthető pontjait.“ E tagadásunkat azonban, mint az idézett helyen (77. l.) már jelzők, majd külön fogjuk igazolni. (Sz. B.)

Különfélek.

Magyar történelmi intézet Rómában. — A pápai u. n. vatikáni levéltár Rómában egyik leggazdagabb kincses bányája a magyar s általában a világtörténelemnek. A pápai követek a világ legélesebb szemű diplomatái közé tartoztak, a kik be voltak avatva a keresztyén udvarok s országok legbensőbb titkaiba s ezekről tett jelentéseik a történetírónak megbecsülhetetlen adalékokat szolgáltatnak nemcsak az egyház-, hanem a politikai, mivelődés- és hadtörténelem céljaira is. Ezt a gazdag levéltárt (melybe csak nem régen oly nehéz volt a bejuthatás) XIII. Leo pápa nagylelkűen megnyitotta a történetkutatók számára. Azóta az európai kulturálmok közül többen siettek történelmi intézeteket alapítani Rómában a vatikáni levéltárnak hazájuk történelmére vonatkozó adatai kiaknázása céljából. Osztrák történelmi intézet is létesült néhány év előtt, királyunk ő Felsége alapítványából, melynek igazgatója a bécsi világhírű Institut für oest. Geschichtsforschung^a addigi igazgatója Sickel Tivadar dr. udv. tanácsos. A mi részünkről eleinte annyi történt, — kezdetnek nagy jelentőségű ez is — hogy főpapjaink adományából összegyűlt mintegy százezer forint, a miből a *Monumenta Vaticana* több nagybecsű kötete látott eddigéig is napvilágot, melyek az Anjouk korára, majd a mohácsi vész előtti Magyarország — azután Buda visszafoglalása — s hazánknak a török uralom alól való felszabadulása történetére egészen új világot derítettek. A legutóbbi kötet a pápai tizedlajstromokat tartalmazza, melyek hazánk régi földrajzának s népességi viszonyainak feltüntetésére is megbecsülhetetlen jelentőségűek. Kezdetnek igen szép és nagybecsű vívmány volt ez is; de korántsem elégíthette ki azokat, „a kik Róma könyv- és levéltárainak, első sorban a XIII. Leo pápától nagylelkűen megnyitott

vatikáni levéltárnak gazdagságát ismerik; kik azt az emelő hatást, a melyet az örök város minden fogékony szellemre gyakorol, méltányolják; kik figyelemmel kísérik, mint alapítanak a művelt nemzetek egymásután tudományos és művészeti intézeteket Rómában: ezek évek óta táplálják azt az óhajtást, hogy egy ilyen jelentékeny kulturai tényező áldásaiban hazánk is részesüljön“. Azonban mindazon kísérletek, melyek egy római magyar történelmi és művészeti intézet létesítésére céloztak, eddigelé eredményhez nem vezettek. A magyar állam, erősen igénybe vett pénzügyei mellett, erre százezreket még most nem áldozhatott. S a mit országos költségen alapítani nem sikerült: azt most megalkotta egy hazája múltján lelkesedéssel csüggő történetíró páratlan áldozatkészsége. *Fraknoi Vilmos*, cz. arbei püspök, nagyváradí kanonok, a M. T. Akadémia alelnöke, a Vatikáni Magyar Okirattár szerkesztője, ki — mint évente eddig is — most négy hónap óta Rómában buvárkodik, f. é. febr. 11-én levelet intézett Szilágyi Sándorhoz, a M. Történelmi Társulat titkárához, melyben kijelenti, hogy egy magyar történelmi és művészeti intézet felállítására a maga erejéből megtette a döntő lépést. A Rómában jelenleg mutakkozó kedvező építési viszonyok között — úgymond a nagybecsű levél, melyből a fennebb idézett szép szavakat is vettük — „szerény vagyonom, a következő évek takarékosága által gyarapítva elégségesnek mutatkozott, hogy az intézet befogadására alkalmas ház építésének gondolatát felkarolhassam . . . Telket vásároltam, Róma legszebb pontján, a Janiculus oldalán, a szent Péter halála színhelyén épült remekművekben ékes templom és a spanyolországi Akadémia közelében, honnan elragadó kilátás nyílik a városra, a romoktól benépesített síkságra, a háttérben emelkedő hegylánczra. Az épület földszinti helyisége nékem, és halálom után az intézet igazgatójának szolgálnak lakásul, az első emeleten egy könyvtártermet öt lakószoba környez: első sorban magyar történetbuvárok, de egyszersmind az egyetemes történelem, a régiségtudomány s a művészettörténelem magyar munkásai számára“. — A nagylelkű alapító inteniója az, hogy „az intézetben egy-egy helyet rendelkezésére bocsátana az esztergomi egyházmegyének, a mely — úgymond — nevelt, a váradinak, melynek javadalmát élvezem, az Akadémiának, a Szent-István Társulatnak és a Nemzeti Múzeumnak, melyek munkásságomnak tért nyitottak“. Nem lehet kétségünk a felől, hogy a megnevezettek hálával és örömmel ragadják meg a nemeslelkű ajánlatot s ösztöndíj-alapítványaikkal sietni fognak benépesíteni az immár épülő magyar történelmi intézetet, hogy annak falai közül mihamar új fény sugározék nemzeti múltunk dicső emlékeire s a magyar kulturára. Fraknoi Vilmos nevét pedig, a ki eddig is halhatatlanná tette magát nemzetének nyujtott szellemi kincsei által, e bőkezű fejedelmi ajándék által új dicsfény ékesíti hálás nemzete szemében. Méltán büszke lehet rá a nemzet, melyet szelleme munkájának keresményéből ily magasztos,

eszményi célú alkotással ajándékozott meg, a mit más országokban fejdelmek s kormányok áldozatkészsége hozott létre. (Sz. L.)

Griseldis gyermekeinek nevelő anyja. Az irodalmi kutatás Istvánfi Pál széphistóriájáról megállapította, hogy azt a szerző Petrarca latin szövegéből merítette, mely viszont a Boccaccio elbeszélésén alapszik; egyszersmind kimutatta, hogy ennek a széphistóriának fennmaradt három kiadása, a debreczeni 1574-ből, a kolozsvári 1580-ból, a löcsei a XVII-ik századból, évszám nélkül, több apró részlet tekintetében különbözik egymástól; sőt Szilády Áron e változatokat a *Régi Magyar Költők Tárában* a maga egyeztető, a három kiadáson nyugvó szövegéhez csatolt jegyzeteiben össze is állította. Alig jelent meg 1880-ban az ő kiadása, Széll Farkas, debreczeni királyi táblai tanács-elnök egy XVI-ik századbeli colligatum birtokába jutott, melynek nyomtatványai mellett hat kézirati elbeszélés található; köztük az első „*Egi Volter nevű kiraliról és Grizeldes olasz leániról való igen szép Historia*“, mely még lényegesebb eltéréseket mutat nemcsak egyes versszakok előbb vagy hátrább tételében, egyes verssorok felcserélésében vagy megváltoztatásában, de a mint Széll Farkas igazolja, a magyar rythmust visszaverő sormetszetek élénkebb használatában, a cselekvény egyes mozzanatainak világosabb, kerekesebb előadásában, a jellemek kellőbb színezésében és a történet helyi alkalmazásában is. A nélkül, hogy most e régi széphistoria különböző szövegeinek összevető bírálatába bocsátkoznánk, — a Griseldis gyermekeinek nevelő anyjára, illetőleg annak nevére kívánunk Szilády és Széll ellenében pár rövid helyreigazító megjegyzést tenni.

Ez asszony neve Boccaccio elbeszélésében a gyermekek elvételénél és elszállításánál nem fordul elő, ott róla egyszerűen csak annyi áll, hogy Volter Bolognába egyik rokonához (a Bologna ad una sua parente) küldötte őket; de később a költő ismételve megemlíti: Volter új házasságának érintésekor tudatja, hogy a Panago-grófok egyikének leánykáját (una figliuola di uno dei conti da Panago) veszi el; gyermekeinek haza rendelésekor megjegyzi, hogy azokat szorgalmasan neveltette Bolognában, rokonánál, ki a Panago-grófok házában vala nőül. (Gualtieri, il quale diligentemente aveva i figlioli fatti allevasse in Bologna alla sua parente, che maritata era in casa de' conti da Panago).¹⁾ Petrarca ellenben mindjárt a leányka elvételekor és elszállításakor megnevezi, mert elbeszéli, hogy a gyermeket posztóba göngyölve, szekrénybe téve, nyugodt lóra helyezve vitték Bolognába, Volter testvéréhez, ki itt Panico gróf felesége volt (ad sororem suam, quae illic comiti de Panico nupta erat).²⁾ A két elbeszélés megegyezik egy-

¹⁾ *Giovanni Boccacci: Il Decameron. Milano. Seconda volume. 1879. Giornata decima, novella decima. 367., 369., 370.*

²⁾ *Szilády Áron: Régi Magyar Költők Tára. II. kötet. Budapest, 1880., 391., 393.*

mással abban, hogy Volter Bolognába küldeti gyermekeit, Boccaccio szerint *egyik rokonához*, a ki a *Panago-grófok* házában vala nőül, Petrarca szerint pedig *testvérehez*, ki *Panico* vagy *Panicus* gróf felesége volt. A magyar kiadások e nőt egyszerűen nénének veszik s nevét különbözőképp ültetik át: a debreczeni és löcsei kiadás *Pantuénak*, a kolozsvári *Konde Panitnének*, a Szilády szövege *Kende Panitnének*, a Széll másolata *Companittnének* mondja. A név olasz és latin változatából bizonyos, hogy Szilády Áron tévedett a Kende-alak választásában, mely magyarosságánál fogva csak akkor lehetne helyén, ha az ő kiadásában *helyi* alkalmazás volna; tévedett annyival inkább, mert a helyesebb *Kompanit* ismételve előfordul nála. Csodálkozunk rajta, hogy inkább, vagy ezt, vagy a kolozsvári kiadásbeli Konde Panitné és Kond Panit alakot nem fogadta el. A Széll Farkas szövege a történetet helyi alkalmazással adja, de csak annyiban, a mennyiben Bononia helyett *Pannoniát* ír; ebben is következtelen, mert Salutia minden egyéb idegen névvel nála is megmarad. A miben következetes, hogy a nevelő anya neve mindig Companittnéként szerepel. Széll Farkas azt hiszi, hogy ez a név nem a comes de Panico magyarítása, hanem a kapitány fogalmát jelenti, mert a szöveg a Companit és kapitány nevet felváltva használja.¹⁾ Széll Farkas erősen csalódik, mert a *Companit* egyszerűen a comes de Panico összerántása, minő az ismeretes *Sedria*, *judlium*, s annyi más nálunk; s csak a magyaros és népies szófejtés értelmezhetette kapitánynak, a companiára és vezetőjére gondolva, de sem a latinban Companitus, sem az olaszban Conpanito, a mennyiben mi e két nyelvet ismerjük, nem jelent kapitányt, a szó nincs is meg! Abban is erősen csalódik, hogy akár a névből, akár a *folamni* és *serkedezeni* igékből másolata régibb korára lehetne következtetni, mert a *folamni* előfordul *Bornemissza Péter* Prédikációiban 1584-ből, *Károli Gáspár* Bibliájában 1590-ből, a *serkedezeni* pedig *Pázmány Péter* Prédikációiban 1636-ból és *Geleji Katona István* Titkok titkában 1645-ből, így sokkal később mint a két ismert első kiadás. A mi kézírata régibb volta mellett bizonyít, az előadásának naivabb hangja, nagyobb világossága, értelmessége és következetessége: ezért legelfogadhatóbb az ő *Companittnéja* is. (Sz. K.)

Iskolai színi előadás N.-Enyeden 1693. máj. 2-án. — Cserei Mihálynak az Erdélyi Múzeum könyvtárában megvan 1690—1698-ig 8 drb. naptára (1696-diki hiányzik), melyeknek üres lapjaira feljegyzéseket tett a vele történt s általa látott eseményekről, időrendben, naplószerűleg. Ezek közt a fenti napról ezeket olvassuk: 2. *Mayi*. Volt az Enyedi Collegiumban igen szép actus Árpádról és mellette levő hat régi Seythiai kapitányokról, mikor Seythiából ki jöven sok néppel Pannoniaj Suachel királt le vágván minden hadával Magyar országban le telepedtenek, melynek is nézésin jelen voltam. Voltak szép Intermediu-

¹⁾ *Széll Farkas*: Egy XVI. századbeli codex historiás énekei. Budapest, 1884. 16. l.

mok is". Ennyi a tudósítás, mely, a mint látható, meghívott nagyobb közönség, sok nemes úr előtt tartott iskolai színi előadásról szól. Fájdalom, Cserei tudósítása semmi közelebbi részletre nem terjeszkedik ki. (F. Z.)

Tótfalusi Kiss Miklósról és műveiről az utóbbi néhány esztendőben a magyar szakirodalomban és napisajtóban meglehetősen számú czikk és adat jelent meg. Tótfalusi működésének méltatása fölébresztette a kegyeletet is iránta. A kolozsvári könyvnyomtatók segélyező-egyesülete pár esztendővel ezelőtt elhatározta, hogy Tótfalusinak a kolozsvári temetőben levő sírja fölé díszes síremléket emel. Az ügy azonban elszunnyadt. Végre az egylet idei közgyűlése *Gyalui Farkas* egyetemi könyvtártsízt indítványára kimondta, hogy előbbi határozatának végrehajtása után lát és hogy minden év márczius 20-án, Tótfalusi halálának évfordulóján a temetőben emlékünnepet rendez. A kolozsvári Ferencz-József tud. egyetem ifjúsága erre egyik gyűlésén azt határozta, hogy a könyvnyomtatók e mozgalmát erkölcsi támogatásában részesíti. Az első Tótfalusi emlékünnepe e hó 20-án folyt le, szép számú közönség jelenlétében. A könyvnyomtatók egylete testületileg vonult ki a temetőbe. Tótfalusi sírkövét, melyen a Pápay-Páris Ferencz által írott sírvers eléggé olvasható, csinosan helyreállították. Az ünnepély a könyvnyomtatók dalegyesülete által énekelt hazafias dalokból, az egylet elnökének megnyitójából, Ruzicska Gyula sikerült emlékbeszédéből, Sándor Vidor emlékversének elszavalásából és ugyancsak a S. V. záró beszédéből állott. Az emlékbeszéd folyamán a sírkőre díszes koszorút helyeztek a könyvnyomtatók. Ez alkalomra *Gyalui Farkas* kiadta, bevezetéssel ellátva, Tótfalusinak egyetlen fönmaradt verses művét, *Síralmas Panasztát*, az eredeti kiadásról vett két fotocinkografiai hasonmással.

Repertorium.

a) Könyvek, füzetek.

Dedik Lajos: Gróf Széchenyi István emlékezete. Marosvásárhelyt, 1891. 8° 35 l.

Fenyvessy Ferencz: Széchenyi emlékezete. (Elmondta a soproni Széchenyi ünnepen). Budapest, 1891. 8° 13 l.

Ferdinandy Gyéza dr.: Magyarország közjogi viszonya Ausztriához és annak történelmi fejlődése. Előbeszédrel ellátta Vécsey Tamás dr. Budapest. 1891. n. 8° 260 l.

Görtlner Henrik: A polgári dráma történetéből. Budapest, 1892. 8° 33 l.

Gosztonyi Jenő: Duna-Szekcső a multban és jelenben. Pécs, 1892. 8° 109 l.

Jankó János dr.: Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány 11 tábla rajzzal és egy térképpel. Budapest, 1892. 8° VII. 223 l.

Makai Emil: Zsidó költők. Műfordítások XI—XIV. század. Budapest, 1892. 8° VIII + 256 l.

Majláth Béla: Liptómegeye törzsökös családjainak története 1526-ik évig. I. r. Budapest, 1892. 4° 102 l.

Milleker Bódog: Délmagyarország őskori régiségletei. Temesvár, 1891. 8° 71 l.

Molnár Lajos: A hajdunánási evang. ref. gymnasium története. Debreczen 1891. 8° 54 l.

Ortvay Tivadar: Pozsony város története. I. köt. A legrégebb időktől az Árpádházi királyok kihalásáig, 37 rajzzal, egy oklevél-hasonmással és a szöveghez mellékelt 7 táblával. Pozsony, 1892. n° XX + 384 l.

Pór Antal: László erdélyi vajda 1291—1315. Rajzok Erdély multjáról a középkorban. Kolozsvár, 1891. 8° 49 l.

Rócz Kálmán: A Károli Gáspár és Káldi György bibliafordításai és a Károli biblia védelme. Sárospatak, 1892. 8° 79 l.

Tótfalusi Kis Miklós Siralmas Panasz-a (1697). Kiadja *Gyalui Farkas*. Az eredeti kiadásról vett két fotocinkrografiai hasonmással. Kolozsvár, 1892. n° 22 l.

Wéber Samu: Podolin város története. Irta s okmánytárral ellátva közzétette. Budapest, 1891. 8° 52 l.

Wertheimer Ede: Ausztria-Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében. II. köt. Budapest, 1892. 8° V+600 l.

b) Folyóiratok.

Akadémiai Értesítő. III. Zichy Antal: A gr. Széchenyi Istvánhoz intézett fontosabb levelekről. — Réthy László: Hunfalvy Pál utolsó munkája. — Nekrológok. (Wenzel Gusztáv.)

Egyetemes Philologiai Közöny. II. Cserép József: Sallustius és a római történetírás. Gärtner Henrik: A polgári dráma történetéből. Id. Szinyei József: Csokonai és Lillája.

Erdély. I. Kuun Géza gr.: Nehány szó a Prodnikokról. Jankó János dr. A kalotaszegi és erdélyi magyarságról. Szilvássy János: Fürdő tanszék szüksége egyetemünkön. Wlilocki Henrik dr.: Az erdélyi sátoros cigányok várdorjelei. Irodalom. Néprajz.

Keresztény Magvető. I. Kuun Géza gr.: Adalékok a keleti nyelvek, irodalmak és utazások történetéhez. Kanyaró Ferencz: Dávid Ferencz Debreczenben. Brassai Sámuel dr.: Plutarchos vizsgálató levele.

Magyar Nyelvőr. III. Zolnai Gyula: Szó- és alakmagyarázatok. Szinyei József: A szenvedő igék képzése. Szinyei József: A mondat meghatározása. Kalmár Elek: A helyesírás harcza. Albert János: Szóhangsúly. Mondathangsúly. Sándor József: A bécsi és müncheni codexek eredete.

Nyelvtudományi Közlemények. XXII. k. 3. és 4. füz. Halász Ignác: A svédországi lapp nyelvjárások. Kúnos Ignác: Kisázsiai török nyelv.

Századok. III. Fraknói Vilmos: Nyomozások a pápai levéltárakban. Dr. Karácsonyi János: Kik voltak az első érsekek. Zsilinszky Mihály: Csongrádvármegye főispánjai. Pór Antal: A piasztok és magyar Anjouk közti rokonság.

Összeállította: GYALUI FARKAS.

Szakosztályi Értesítő.

A márczius hó 12-dikén tartott fölolvasó ülésbeö elnöknk Szamosi János, jegyzett a titkár. Jelen voltak a szakosztály tagjai közül: Szász Béla, Farkas Lajos, Schilling Lajos, Ferenczi Zoltán, Szádeczky Lajos. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Gyalui Farkas*: Bethlen Gábor lakodalma.

2. *Szinnyei József*: A szenvedő igék képzése.

A fölolvasó ülés után tartott zárt ülésben az elnök indítványára rendes taggá választatott Demek Győző dr. nagyváradi főrealiskolai tanár.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet közgyűléséről szóló tudósítást tárgyhalmaz miatt kénytelenek vagyunk a jövő füzetre hagyni.